

ЗВІТ 2018

про результати першого циклу
загальнодержавного моніторингового
дослідження якості початкової освіти

Частина V

БУЛІНГ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

ЗВІТ

**про результати першого циклу
загальнодержавного моніторингового
дослідження якості початкової освіти
«Стан сформованості читацької та
математичної компетентностей
випускників початкової школи
закладів загальної середньої освіти»
2018 р.**

ЧАСТИНА V

БУЛІНГ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

УДК 373.3.012
3 42

- 3 42** Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» 2018 р. Частина V. Булінг у початковій школі / Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2019. 50 с.

Частина V є останньою з п'яти частин Звіту про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти», основний етапі якого було проведено у 2018 р.

З огляду на те, що проблема булінгу в школі, зокрема й початковій, ще не достатньо висвітлена в Україні, у цій частині увагу приділено, з одного боку, окремим теоретичним питанням, пов'язаним із відповідною проблематикою, та огляду попередніх моніторингових досліджень в Україні та за кордоном щодо булінгу, а з іншого, – результатам аналізу даних, отриманих за підсумками тестування й анкетування випускників початкової школи під час основного етапу моніторингового дослідження 2018 р., із погляду наявності зв'язку між успішністю учнів в оволодінні математичною та читацькою компетентностями та випадками, що мають ознаки булінгу, а також зв'язку між деякими факторами особистісного та соціального рівнів, що можуть розглядатися як передумови для формування ситуацій булінгу в початковій школі. Важливим складником цієї частини є список джерел, де наведено значну кількість наукової літератури з булінгової проблематики, а також додаток, де запропоновано інформацію про актуальні джерела, що сприятимуть поглибленню уявлень освітян, батьків щодо булінгу й механізмів його попередження та боротьби з ним.

Матеріали частини V можуть бути корисними для управлінців у галузі освіти, учителів, науковців, а також усіх, хто займається питаннями освітніх вимірювань, моніторингових досліджень в освіті.

УДК 373.3.012

© Український центр оцінювання
якості освіти, 2019
© Кольга Ю. В., обкладинка, 2019

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	7
ПЕРЕДМОВА	8
РОЗДІЛ 1 БУЛІНГ У ЦЕНТРІ СУСПІЛЬНОЇ Й ДОСЛІДНИЦЬКОЇ УВАГИ..	12
1.1 Зміст поняття «булінг».....	12
1.2 Причини булінгу	13
1.3 Різновиди булінгу та його учасники	14
1.4 Наслідки булінгу для особи й суспільства	16
1.5 Антибулінгове законодавство як один зі шляхів попередження булінгу та боротьби з ним	18
1.6 Огляд досліджень із проблеми булінгу	20
РОЗДІЛ 2 ПРОЯВИ БУЛІНГУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ ТА ЇХНІЙ ЗВ'ЯЗОК З ДЕЯКИМИ КОНТЕКСТНИМИ ФАКТОРАМИ Й УСПІШНІСТЮ ВИПУСКНИКІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ОВОЛОДІННІ МАТЕМАТИЧНОЮ ТА ЧИТАЦЬКОЮ КОМПЕТЕНТНОСТЯМИ	23
2.1 Узагальнена характеристика вибірки учасників основного етапу першого циклу моніторингового дослідження	23
Таблиця 2.1 – Дані щодо вибіркової сукупності учасників основного етапу першого циклу моніторингового дослідження.....	23
2.2 Джерела інформації щодо булінгу в початковій школі.....	24
Рисунок 2.1 – Запитання анкети учня/учениці щодо атмосфери у ЗЗСО24	
Рисунок 2.2 – Запитання анкети учня/учениці щодо негативних проявів у ЗЗСО	25
2.3 Методи аналізу, використані для дослідження проблеми булінгу в початковій школі.....	25
2.4 Наскільки комфортне для учнів початкової школи освітнє середовище	26
Таблиця 2.2 – Відсотки відповідей учнів на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся з наведеними нижче твердженнями?» щодо атмосфери в ЗЗСО	26
Рисунок 2.3 – Розподіл відсотків за відповідями учнів на запитання анкети щодо атмосфери в ЗЗСО	27
Таблиця 2.3 – Відсотки відповідей учнів на запитання анкети «Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?» щодо негативних явищ у ЗЗСО.....	28
Рисунок 2.4 – Розподіл відсотків за відповідями учнів на запитання щодо ситуацій булінгу в школі	29
2.5 Зв'язок між тим, як учням ведеться в ЗЗСО, та деякими соціально- економічними та психолого-педагогічними чинниками	29
Таблиця 2.4 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, з місцем проживання	31

Таблиця 2.5 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, із типом ЗЗСО	32
Таблиця 2.6 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, зі стратою ЗЗСО за наповненістю	32
Таблиця 2.7 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, зі статтю відповідних учнів	33
Таблиця 2.8 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, із віком відповідних учнів	33
Таблиця 2.9 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, із підготовкою відповідних учнів до школи	34
Таблиця 2.10 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із їхніми відповідями щодо згоди з твердженням «Мені подобаються мої однокласники»	35
Таблиця 2.11 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із їхніми відповідями щодо згоди з твердженням «Я почуваюся щасливим/щасливою, коли я в школі»	35
Таблиця 2.12 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із їхніми відповідями щодо згоди з твердженням «Учителі ставляться до мене добре»	36
2.3 Зв'язок між тим, як учням ведеться у початковій школі, та їхньою успішністю в оволодінні математичною та читацькою компетентностями	36
Таблиця 2.13 – Зв'язок відповідей четвертокласників на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?» із результатами тестування з математики.....	38
Таблиця 2.14 – Зв'язок відповідей четвертокласників на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?» із результатами тестування із читання	39
Таблиця 2.15 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із результатами тестування з математики.....	40
Таблиця 2.16 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із результатами тестування із читання	41
Таблиця 2.17 – Зв'язок відповідей учнів на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?» і середнім балом із математики та читання	42
Таблиця 2.18 – Зв'язок відповідей четвертокласників на запитання анкети «Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися випадки булінгу?» із середнім балом із математики й читання	43
ВИСНОВКИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ	45
СПИСОК ДЖЕРЕЛ.....	47
ДОДАТКИ	50

Додаток А. Корисні посилання (навчальні й інформаційні ресурси) для батьків та освітян щодо проблеми булінгу50

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Булер (булі) – одна зі сторін булінгу, кривдник.

Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (Закон України «Про освіту»).

Жертва булінгу – одна зі сторін булінгу, потерпілий.

ЗЗСО – заклад (заклади) загальної середньої освіти.

Концепція Нової української школи – Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р.

Моніторингове дослідження – загальнодержавне моніторингове дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів».

МОНУ – Міністерство освіти і науки України.

Основний етап моніторингового дослідження – період збору даних, на основі обробки й аналізу яких проводиться визначення й оцінювання результатів моніторингового дослідження.

Перший цикл моніторингового дослідження – перший цикл загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів» 2018 року.

Програма анкетування – Програма анкетування учасників першого циклу моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» 2018 року.

Програма моніторингового дослідження – Програма загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів», затверджена наказом МОНУ від 20.03.2018 р. № 256.

УЦОЯО – Український центр оцінювання якості освіти.

Учасники (моніторингового дослідження) – учні 4-го класу 2017/2018 навчального року (випускники початкової школи) та вчителі, які їх навчали.

ПЕРЕДМОВА

Школа як один із агентів первинної соціалізації людини відіграє надзвичайно важливу роль у становленні й розвитку особисті, закладаючи в співпраці з родиною систему ціннісних координат, яку нинішня дитина надалі буде розвивати у своєму дорослому житті. Саме тому Закон України «Про освіту» визначає, що метою освіти є

всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству¹.

У свою чергу всебічний розвиток особистості це складний і тривалий

процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті її соціалізації й виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з оточуючим світом, оволодіваючи досягненнями людства. Це оволодіння відбувається за допомогою дорослих, які організують і спрямовують її діяльність і спілкування. Таким чином, провідним у розвитку особистості є процес виховання. Передумовою й результатом здійснення розвитку особистості є потреби. Рушійною силою – суперечність між буттям наявним і бажаним, яке в психологічному плані є внутрішньою суперечністю між зростаючими потребами та реальними можливостями їх задовольнити. Якості та функції особистості, що формуються в результаті розвитку особистості, відтворюють в особистості сформовані історично людські якості. Процес розвитку особистості передбачає зміни впродовж життя. У процесі розвитку особистості людина наближається до особистісної зрілості, за якою вона вміщує в собі весь великий світ і розрізняє цінності трансцендентальні від цінностей суєтних, буденних. Особистість розвивається завжди як індивідуальність².

Зрозуміло, що необхідною умовою для досягнення такої амбітної мети є створення безпечного та комфортного освітнього середовища, що підтримує особистість, яка розвивається, вчасно реагує на її потреби та з повагою ставиться до її особливостей³. Подібні вимоги до освіти висувають провідні світові організації. Зокрема ЮНІСЕФ розробила програму «Школа доброзичливого ставлення до дитини», відповідно до положень якої призначення школи не обмежується лише наданням якісної освіти, а передбачає також гарантування закладом освіти учням безпечного та захищеного середовища навчання, вільного від насилля та зловживань⁴. Таким чином, школа повинна забезпечувати як якість знань здобувачів освіти, так і якість освітнього середовища, у

¹ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

² Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008.

³ Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. ; Український фонд «Благополуччя дітей» Київ, 2018. 56 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/21kbos.pdf>

⁴ Child friendly schools. UNICEF for every child. URL : https://www.unicef.org/lifefskills/index_7260.html#A%20Framework%20for%20Rights-Based,%20Child-Friendly

якому учні ці знання здобувають. Означений погляд на завдання школи є, безперечно, правильним, оскільки він акцентує увагу на важливій проблемі, яка полягає в тому, що далеко не кожне освітнє середовище можна вважати безпечним і комфортним для здобувачів освіти. Зокрема йдеться про те, що інколи, потрапляючи до закладу освіти, учні стикаються з проявами агресії на свою адресу, дискримінацією, психологічним чи фізичним насиллям, образами тощо, що врешті призводить до того, що вони не мають можливості стати успішними в навчанні, а далі – й у житті. Тобто здобувачі освіти стикаються з цілою низкою негативних проявів, які на сьогодні в психолого-педагогічній, соціологічній науках, у правознавстві отримали назву «булінг».

Цілеспрямовані ґрунтовні дослідження, зосереджені на питаннях природи булінгу, його проявів і наслідків, розпочалися у світі не так давно – лише наприкінці ХХ ст. Водночас до лексики пересічного українця цей термін увійшов ще пізніше й асоціюється на сьогодні перш за все з насиллям у школі. Насправді ж, пов'язування булінгу лише зі школою – це звуження надзвичайно складної соціальної проблеми: булінг можна спостерігати в будь-яких закритих групах, де є ієрархія (наприклад, армія, трудовий колектив і навіть родина), він може набувати найрізноманітніших форм (від образ в Інтернеті (кібербулінг) до фізичного насилля). Саме тому, на думку вчених, викоринити булінг повністю неможливо: він існував у всі часи та, певно, буде існувати доти, доки існує людське суспільство.

Разом із тим подібний песимістичний погляд не означає, що суспільства, зокрема й наше, мають змиритися з фактом існування відповідного феномену. Навпаки, у ситуації, коли в останні роки проблема булінгу у вітчизняній школі набуває все більш очевидних і страшних форм, дослідники, правозахисні організації й передусім батьки та педагоги мають звернути на неї особливу увагу з метою пошуку та вироблення механізмів її попередження та протидії будь-яким її проявам. Адже поза цим негативні тенденції, помножені на соціально-економічні та культурно-світоглядні труднощі, які переживає нині Україна, можуть розростися до неймовірних масштабів, у перспективі перетворивши школу з місця, де здобувач освіти має бути осяяний світлом людського генія, на місце, де він буде пізнавати ненайкращі прояви людського, які, на жаль, не нівелюються, незважаючи на небувалий цивілізаційний поступ людства за останні кілька століть.

Якщо у світі проблему шкільного цькування почали широко досліджувати з 80-х рр. минулого століття, то увага українських дослідників до цього питання активізувалася лише в останнє десятиліття (перші дослідження в Україні розпочалися лише 2005 р.). Це пов'язано перш за все з тим, що саме останнім часом булінг серед українських школярів набув значного поширення (або ж, можливо, суспільство більш часто почало ставати його свідком унаслідок, зокрема, потрапляння жакних відео, де діти булять одне одного, в мережу Інтернет). Так, за даними опитування, проведеного ЮНІСЕФ у 2017 р., 67 % дітей в Україні у віці 11–17 років стикалися з випадками булінгу в школі протягом останніх трьох місяців. Такі невтішні показники змушують замислитися над проблемою всіх, хто може посприяти її вирішенню, – батьків, педагогічних працівників, правозахисників, психологів і, безперечно, управлінців, які формують політику в галузі освіти. Однак для вироблення ефективних механізмів протидії шкільному цькуванню необхідно оперувати об'єктивними й актуальними даними щодо поточної ситуації, пов'язаною з відповідним явищем.

Більшість учених стверджує, що найбільшого поширення булінг набуває в ранньому підлітковому та підлітковому віці (10–16 років), коли дитина входить у перехідний вік і стикається з реальними життєвими проблемами. Частково саме із цим можна пов'язувати той факт, що більшість зарубіжних і вітчизняних досліджень, присвячених проблемі булінгу, зосереджують свою увагу саме на учнях базової школи (5–11 класи). Разом із тим учені сходяться в думці, що якщо цькування особливо виразно проявляється в підлітковому віці, то, імовірно, передумови для цього були закладені ще в ранньому дитинстві. У дитячому садку та початковій школі діти зазвичай не схильні до цькування, проте вже й у цей віковий період можуть спостерігатися дискримінаційність і нетолерантність до однолітків, які з часом знаходять свій вияв у булінгу. У зв'язку із цим важливим є дослідження випадків булінгу та недоброзичливості не лише серед підлітків і

молоді, а й у початковій школі, де вже можна виявити потенційних булерів і застосувати виважені психолого-педагогічні підходи, спрямовані на попередження випадків цькування.

На сьогодні в нашій країні є низка якісних (передусім психологічних) досліджень булінгу в початковій школі, проведених на невеликих за обсягом вибірках і зосереджених на виявленні певних особистісних якостей учнів, особливостей взаємодії в шкільному колективі тощо. Подібні дослідження, безперечно, є важливим підґрунтям для роботи дитячих психологів і педагогів. Разом із тим масштабних досліджень щодо булінгу в початковій школі, які були б спрямовані на виявлення поширеності цього явища в середовищі визначеної вікової групи, на простеження впливу цього явища в його зародковій формі на успішність учнів початкової школи, не проводилося. З огляду на це в межах першого циклу моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» ([Додаток А.1](#) Частини I Звіту), ініційованого у 2016 р. МОНУ й проведеного навесні 2018 р. УЦОЯО, одним з окремих аспектів дослідницької уваги й стало питання булінгу на рівні початкової школи.

Висвітленню результатів проведеного дослідження з приводу означеного аспекту й присвячена ця Частина 5-частинного Звіту про результати першого циклу моніторингового дослідження якості початкової освіти. Варто зазначити, що, оскільки моніторингове дослідження не було зосереджено винятково на дослідженні питання булінгу в початковій школі, отримані за підсумками основного етапу моніторингового дослідження дані не дають змоги відповісти на всі значущі питання, пов'язані із цим явищем у початковій школі. Уся аналітична інформація, висвітлена в **Розділі 2** цієї Частини, базується на відповідях учнів лише на декілька запитань анкети, що стосувалися комфортності перебування їх у школі, а також випадків цькування, які з ними траплялися. Під час дослідження даних щодо відповідей випускників початкової школи увага дослідників була зосереджена на з'ясуванні того, як часто їх ображали в школі та з якими випадками булінгу вони стикалися. Відповіді учнів були проаналізовані у зв'язку з деякими іншими факторами шкільного середовища, а також успішністю учнів в оволодінні читацькою та математичною компетентністю. Це дало змогу зробити низку важливих висновків щодо поширеності булінгу (або, швидше, його зародкових форм) у початковій школі, а також наслідків булінгових проявів для школярів. Однак отримані дані не можуть комплексно репрезентувати проблему, наприклад, виявити кількість агресорів і жертв, повною мірою з'ясувати вплив учителя на ситуації булінгу тощо. Для цього необхідним є проведення додаткових спеціальних досліджень.

Крім наведеної в Розділі 2 аналітики зібраних під час основного етапу моніторингового дослідження даних, у **Розділі 1** цієї Частини запропоновано інформацію щодо сутності категорії «булінг», причин появи цього явища та його наслідків для окремої особи й суспільства, а також стисло схарактеризовано дослідження останнього часу, що стосуються відповідної проблематики, та ін. Ці матеріали, які передують аналітичним даним, допоможуть більш критично й так би мовити стереоскопічно, з усвідомленням можливих перспектив розвитку ситуації в майбутньому, сприймати, здавалося б на перший погляд, не такі вже й кричущо страшні результати, наведені в Розділі 2. І саме

Для забезпечення зручного орієнтування по Звіту з огляду на його багаточастинну конструкцію всі частини мають спеціальну систему навігації у вигляді розташованих зліва інформаційних блоків-урізків, де запропоновано «підказки» щодо того, у якій частині Звіту чи в якому розділі певної частини треба шукати ту чи ту інформацію.

перспективне, прогностичне бачення результатів моніторингового дослідження, що стосуються булінгу в початковій школі, дає можливість вирішити, чи є інформація щодо поточної ситуації з булінгом у початковій школі, наведена у Розділі 2 й узагальнена у **Висновках і рекомендаціях**, вартою якнайпильнішої уваги батьків, освітян і громадськості.

На доповнення до основної звітної інформації Частина V містить **Список джерел**, де наведено відомості про частину матеріалів, що стосуються проблеми булінгу, а також **Додатки**, де зібрано відомості про навчальні й інформаційні матеріали щодо програм і ресурсів, які можуть сприяти розширенню уявлень про булінг та шляхи, механізми й способи його попередження та боротьби з ним. Ці матеріали можуть стати в пригоді батькам, учителям початкової школи, методистам, управлінцям, а також фахівцям у галузі аналітики освітніх вимірювань.

Ознайомлюючись із наведеними в цій частині Звіту результатами першого циклу моніторингового дослідження, варто мати на увазі, що чимало відомостей, що допоможуть зрозуміти матеріали цієї частини, наведено в інших частинах Звіту. Зокрема в частині I у **Додатку M** запропоновано **Словник термінів**, де наведено дефініції основних термінологічних одиниць, що використані у всіх частинах Звіту про це моніторингове дослідження. Наведені в цьому словнику статті допоможуть зорієнтуватися в базовій термінології тим, для кого галузь освітніх вимірювань є новою, і забезпечать уніфіковане розуміння матеріалів Звіту.

Водночас в окремих випадках той чи той термін та його визначення або значущі наукові положення подані в блоках-урізках справа.

РОЗДІЛ 1 БУЛІНГ У ЦЕНТРІ СУСПІЛЬНОЇ Й ДОСЛІДНИЦЬКОЇ УВАГИ

1.1 Зміст поняття «булінг»

Термін «булінг» походить від англійського «bully», що дослівно означає «хуліган, забіяка, той, хто завдає шкоду», а слово «bullying» перекладають на українську як «знущання», «залякування», «цькування»⁵.

У науковій літературі на сьогодні є значна кількість визначень булінгу як термінологічної одиниці в галузі педагогіки, психології, правознавства. Одним із перших пояснення цього явищу надав норвезький вчений Д. Ольвеус, який розумів булінг як

*ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям із боку одного чи декількох інших учнів*⁶.

Більш розширене визначення булінгу дав Х. Лейманн, який розумів це явище як

*соціальну взаємодію, через яку одна чи декілька людей зазнають нападів іншої людини (іноді декількох) майже щодня протягом декількох місяців, що призводить до виникнення в жертви стану безпорадності з ризиком бути виключеною з групи*⁷.

Ємне, хоч і стисле визначення запропонувала Національна асоціація шкільних працівників США (NASP), указавши, що булінг – це

*застосування сили або примусу з метою негативного впливу на інших за рахунок дисбалансу соціальної, фізичної та/або емоційної сили, що характеризується умисністю та повторюваністю дій*⁸.

Наведені визначення не вичерпують всього різноманіття дефініцій, які на сьогодні пропонують як науковці – представники різних наук, так і юристи. Проте навіть цих тлумачень достатньо, щоб побачити їх суголосність у баченні булінгу як негативного соціального феномену, як діяння, для якого характерними є:

- а) заподіяння умисної шкоди особі або групі осіб;
- б) повторюваність упродовж певного (тривалого) періоду та
- в) дисбаланс сил булера (булі) та жертви булінгу.

⁵ **Примітка.** Варто відзначити, що ще в словниках першого десятиліття XXI ст. лексеми «булінг» не подається, див. наприклад: Словник іншомовних слів / уклад. С. С. Мороз, Л. М. Шкарапута. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с. (Словники України); Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С. Я. Ермоленко. Харків : Фоліо, 2006. 623 с. (Б-ка держ. мови).

⁶ Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Blackwell Publishing, 1993. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

⁷ Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Brunner-Routledg, 2001. URL : https://books.google.com.ua/books?id=r_WCAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁸ NASP Position Statement: Bullying Prevention and Intervention in Schools. Information for Educators. URL : <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/bullying-prevention>

Указані ознаки є «осередям» явища, однак цей перелік не є повним і вичерпним. Для більш чіткого розуміння сутності булінгу потрібно зважати на деякі його особливості, якими він відрізняється від інших проявів агресії.

Так, психологи наголошують на тому, що суть булінгу полягає не стільки в самій агресії, скільки в зневазі до жертви, бажанні її принизити. Тобто кривдник і жертва завжди перебувають на різних сходинках ієрархії (навіть якщо вона умовна й суб'єктивно-штучна), де кривдник вважає себе кращим за свою жертву, яка, на його думку, не заслуговує на повагу. Це дає агресорові змогу не почувати себе винним і не проявляти співчуття до жертви.

Загалом можна стверджувати, що булінг виникає там, де є нерівність – майнова, статусна, інтелектуальна, фізична чи будь-яка інша. Іншими словами, булінг процвітає тоді, коли одна чи декілька осіб вважають себе за якимись ознаками кращими від інших.

Із цим пов'язана ще одна особливість булінгу: ситуації цькування характеризуються різними емоційними фонами кривдника та жертви. Тобто переслідувач (булер) зазвичай відчуває радісне піднесення від приниження своєї жертви, натомість жертва в цій ситуації відчуває емоційний стрес.

Інша важлива ознака булінгу – це системний і навмисний характер заподіяної шкоди. На думку більшості дослідників, одноразовий акт агресії не підпадає під поняття булінгу, хоча, безперечно, може бути передумовою для нього. На булінг агресія чи будь-яка інша негативна дія перетворюється тоді, коли і жертва, і агресор усвідомлюють, що вона буде повторюватися в майбутньому.

З огляду на це в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» булінг визначено досить широко як

діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого⁹.

Хоча у визначенні немає вказівки на систематичність насилля як одну з основних ознак булінгу, проте Закон містить також перелік типових ознак цього явища, однією з яких є «систематичність (повторюваність) діяння»¹⁰.

1.2 Причини булінгу

Дослідники наголошують, що основна причина булінгу криється в загальній **нерівності** людей. Мається на увазі не лише нерівність за статусом або статками, а й нерівність у широкому розумінні як інакшість людей, наприклад, за їхніми фізичними, розумовими, гендерними, етнічними ознаками. Звичайно, сама по собі нерівність не стає причиною цькування серед учнів, значно більш активним чинником є те, як ставляться до проявів «інакшості» батьки, педагоги та суспільство загалом.

Із цього випливає наступна причина булінгу – **нетолерантність**, нетерпимість до іншого. Ініціатори булінгу мають бути впевнені в тому, що вони за якимись ознаками кращі за тих, кого вони цькують. Найчастіше така впевненість виникає внаслідок переймання від інших (учителів, батьків, однолітків, ЗМІ) уявлення про те, що той, хто в чомусь відрізняється від тебе, – гірший. Тобто булери зазвичай абсолютно відкидають можливість

⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>

¹⁰ Ibid.

прийняття системи цінностей іншого. Якщо говорити про молодшу школу, стосовно якої було проведено аналіз у межах моніторингового дослідження, то надзвичайно важлива роль тут відводиться **вчителю**, який може своїми діями спровокувати цькування або ж, навпаки, – прищепити учням толерантне ставлення до кожного. На жаль, уже в початковій школі вчителі можуть вибудувати ієрархічну систему в класі, виділяючи умовно «хороших» дітей від «двієчників», «хуліганів» тощо. Для потенційних булерів це слугує сигналом про те, що в класі є «кращі» та «гірші» учні, яких можна та потрібно ображати, показувати їм їхнє місце. Натомість потенційні жертви отримують таким чином занижену самооцінку та уявлення про те, що вони приречені пасти задніх. Однак не лише вчитель, а й **шкільна система** загалом може сприяти поширенню булінгу серед школярів. Зокрема дуже часто проблема шкільного цькування ігнорується на рівні школи. Фактично виникає ситуація, коли всі знають про знуцання, спрямоване на певного учня чи учнів, проте не вживають жодних заходів для припинення цих актів. Така ситуація може призводити до того, що в сприйнятті учнів насилля стає нормою.

Важливу роль у житті дітей, особливо молодших школярів, відіграє **родина**. Стиль виховання багато в чому впливає на те, як дитина буде поводити себе в колективі. Так, авторитарний стиль виховання, надопіка над дитиною або ж, навпаки, відсутність комунікації між батьками та дітьми можуть призвести до агресії, відчуття всюдозволеності, бажання проявити себе, довести свою важливість, значимість тощо.

Індивідуально-особистісні особливості дітей також відіграють важливу роль у виникненні ситуацій булінгу. Зрозуміло, що не існує дітей, які з народження мають схильність до булінгу. Однак дослідники все ж відзначають, що ініціаторам булінгу загалом притаманні певні спільні риси. Так, булерами зазвичай виступають імпульсивні та агресивно налаштовані діти, що відчують потребу в підкоренні та домінуванні над іншими. Найчастіше такі діти є фізично сильнішими за інших (у стосунку хлопчиків) та не схильними до співчуття¹¹. Виділяють також індивідуальні характеристики, що притаманні жертвам булінгу. Такі діти зазвичай мають низьку самооцінку, вони сором'язливі та замкнені; із ними складно встановити контакт як дорослим, так й одноліткам. Вони часто виявляють схильність до депресій і тривожності, а фізично такі діти зазвичай слабші за своїх однолітків. Щоправда, варто наголосити, що всі названі риси можуть бути одночасно і причиною, і наслідком булінгу. Адже навіть закрита та найбільш сором'язлива дитина в одному випадку (за правильного підходу дорослих) може розкритися та проявити свої найкращі риси, а в іншому – перетворитися на типову жертву, із цілковитою невірою в себе та нездатністю відстоювати власні права. Урешті, більшість дослідників сходяться в тому, що однозначно змалювати портрет типового булера та типової жертви неможливо. Однак безперечно, що учні, яким притаманні будь-які з описаних рис, заслуговують на підвищену увагу з боку батьків і педагогів. Особливо це стосується учнів молодшої школи, які ще не переживають гострий період становлення власного «я», а отже, значно легше піддаються впливу дорослих, ніж підлітки.

Варто наголосити, що всі перелічені вище чинники є взаємопов'язаними та в сукупності створюють підґрунтя, на якому може виникнути та набути поширення булінг. Саме тому подолання цього явища можливе лише через реалізацію комплексу заходів, що будуть мати вплив на усі перелічені компоненти.

1.3 Різновиди булінгу та його учасники

Тривалий час уважалось, що булінг – це перш за все фізичне насильство. Насправді ж, дослідження доводять, що це зовсім не так: булінг – це явище, яке може набирати найрізноманітніші форми та завдавати шкоди не тільки та не стільки фізичному

¹¹ Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Blackwell Publishing, 1993. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

здоров'ю жертви, скільки впливати на її психологічний стан. У зв'язку із цим найширший підхід розділяє всі випадки булінгу на дві категорії:

- 1) фізичний булінг та
- 2) психологічний булінг.

Перша форма включає в себе всі прояви фізичного насилля: побої, сексуальне насилля, хепіслепінг¹² тощо. У свою чергу психологічний булінг має надзвичайно широке коло можливих проявів. Так, до психологічного булінгу можна віднести такі випадки:

- вербальний булінг (образливі імена, обзивання, поширення чуток);
- залякування;
- ізоляція та/або ігнорування (повне або часткове виключення жертви з колективу, коли особу не ображають, а просто не звертають на неї уваги);
- активне або пасивне неприйняття (кривдники дають жертві зрозуміти, що вона не є частиною колективу або групи, не відповідають на її ініціативи, проявляють своє невдоволення від необхідності спілкування з нею);
- кібербулінг або інтернет-мобінг (цькування через Інтернет, мобільні телефони або інші технічні засоби)¹³.

Наведений перелік не є вичерпним, проте дає уявлення про багатоманітність можливих проявів цькування в шкільному середовищі.

Деякі різновиди булінгу (такі як ізоляція й ігнорування) вказують на те, що булінг – це явище, яке так чи інакше впливає на увесь колектив, змушуючи кожного учасника виконувати певну, обрану ним / призначену йому роль.

Уже згаданий вище Д. Ольвеус розробив детальну рольову структуру булінгу та виокремив такі можливі ролі учасників цькування:

- ✓ булери, або ж буллі, – агресори, які чинять насилля та займають лідерські позиції в процесі булінгу;
- ✓ жертви булінгу – ті, хто підпадає під дію агресора;
- ✓ послідовники – учні, які можуть брати участь у булінгу та загалом підтримують ідею знущань, хоча й не є їх ініціаторами;
- ✓ пасивні агресори, які загалом підтримують булерів і можуть виражати своє позитивне ставлення до ситуацій булінгу, хоча й не є їх активними учасниками;
- ✓ потенційні булери – учні, які позитивно ставляться до булінгу, хоча й не проявляють цього;
- ✓ спостерігачі – ті, хто виявляє байдуже ставлення до булінгу, не підтримує й не протидіє йому;

Якщо проявляється булінг, це психологічна хвороба всього колективу. Чому? Тому що і агресор, і жертва, і спостерігачі, і пасивні учасники такої ситуації є заражені. Те, що трапляється в колективі, його учасники можуть перенести в подальше життя як модель поведінки. Вони можуть потім у своїх сім'ях вести такий спосіб життя, що буде шкодити чи дружині, чи дітям, чи іншим членам родини.

[Супрун О. Шкільний булінг: чому виникає та як йому запобігти](#)

¹² Хепіслепінг (від англ. happy slapping – «радісне побиття») – новітній вид знущання, що полягає в заподіянні шкоди іншому задля отримання задоволення, насолоди. Хепіслепінгом вважаються ситуації фіксації на відео випадків знущання для подальшого розміщення цього відео в Інтернеті.

¹³ Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / І. Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169–173. URL : <http://esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/6578/1/35.pdf>

- ✓ потенційні захисники, тобто ті, хто не підтримує булінг, загалом ставиться до нього негативно, проте нічого не робить для протидії йому;
- ✓ захисники – учні, які відкрито виявляють своє негативне ставлення до ситуації та захищають або намагаються захистити жертву¹⁴.

Тобто весь колектив, у якому має місце булінг, є так чи так його учасником. При цьому частина учасників явно чи приховано підтримує агресора та його дії, а інша частина так само явно чи приховано готова стати на бік жертви. Однак найбільша частина учасників – це спостерігачі, які, знаючи про випадки булінгу та будучи його свідками, не виявляють свого ставлення до ситуації, залишаються байдужими до ситуації. Як не парадоксально, але саме спостерігачі найчастіше відіграють вирішальну роль у здійсненні булінгу.

Річ у тім, що булери практично завжди чинять агресію в присутності інших, намагаючись таким чином довести свою значущість у колективі. Ця теза підтверджується деякими дослідженнями, проведеними на рівні учнів молодшої школи, які зафіксували, що булер і жертва можуть не проявляти недоброзичливості одне до одного та навіть разом проводити час доти, доки не з'являться спостерігачі¹⁵. У зв'язку із цим провідні міжнародні організації (ВООЗ, ЮНІСЕФ), що досліджують булінг, наголошують, що головна увага під час побудови стратегій боротьби з булінгом повинна бути зосереджена саме на спостерігачах. Адже, позбавившись мовчазної підтримки спостерігачів, булери починають розуміти неієздатність своєї стратегії завоювання авторитету в колективі та, зазвичай, припиняють цькування.

1.4 Наслідки булінгу для особи й суспільства

Булінг – це складне соціально-педагогічне явище, яке впливає як на особистісний розвиток людини, так і на суспільство загалом. Відповідно й наслідки булінгу умовно можна розділити на ті, що позначаються власне на особистості, на її розвитку, психологічному та фізичному здоров'ї, та ті, що залишають відбитки на суспільному здоров'ї, призводять до деформації суспільної та правової свідомості¹⁶. Відразу варто зазначити, що весь спектр особистісних і суспільних наслідків булінгу потребує окремого дослідження із залученням психологів, педагогів та соціологів. Огляд, наведений у цій частині Звіту, лише описує коло небезпек, пов'язаних із булінгом задля розуміння важливості його попередження.

Говорячи про вплив булінгу на особистість, мають на увазі не лише жертв булінгу, але й усіх, хто в ньому задіяний, включаючи булерів і спостерігачів. Адже незважаючи на роль, яку виконує людина в процесі цькування, вона так чи так потрапляє під його вплив.

Очевидно, що найбільш небезпечний вплив булінг справляє на жертву. Коло наслідків для цієї сторони цькування надзвичайно широке. По-перше, булінг може призвести до проблем зі здоров'ям, зокрема до головних болів, запаморочень, ослаблення імунітету та, як наслідок, до частих захворювань. По-друге, жертва – це майже завжди дитина із заниженою самооцінкою, яку вона, швидше за все, перенесе й у доросле життя. Такі діти зазвичай замкнуті та сором'язливі, їм важко знаходити друзів, а в дорослому житті в них можуть надалі виникати труднощі з налагодженням контактів з іншими та вирішенням конфліктів. Крім того, жертви дуже часто страждають від депресій і нервових розладів, що в найгіршому випадку може призвести до самогубства. Іншим

¹⁴ Olweus D. *Bullying at school: tackling the problem*. Blackwell Publishing, 1993. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

¹⁵ Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу / Український інститут дослідження екстремізму. URL : <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-bulning.pdf>

¹⁶ Ibid.

крайнім наслідком постійних знущань у школі може стати ненависть до людей. Дитина, яка гостро відчуває несправедливість і водночас власну безпорадність, зрештою може забажати помсти¹⁷. Як наслідок, жертва може розпочати сама чинити агресію, яка, у найжахливіших випадках, може набувати форми терористичного акту¹⁸. Однак, навіть не беручи до уваги такі крайні наслідки, доводиться стверджувати, що булінг усе ж надзвичайно сильно впливає на загальний розвиток особистості. Дитина, яка тривалий час була жертвою цькування, швидше за все виросте невпевненим у собі, нещасливим дорослим. Такі люди звикають перекидати відповідальність за власний добробут на інших і не вміють приймати відповідальні рішення. Окрім того, колишні жертви булінгу привчаються сприймати свою роль як належне й часто проносять її крізь усе життя.

Іншою центральною стороною булінгу є булери, агресори. Вони, як і жертви, підпадають під його вплив, а не просто є його ініціаторами та виконавцями. Булери – це ті, хто свідомо іде проти існуючих у групі норм задля утвердження свого панування. Як наслідок, вони вважають насильницькі методи завоювання авторитету найбільш дієвими, а часто – і єдино можливими й правильними. У зв'язку із цим для булерів часто проблемно налагоджувати взаємини з іншими людьми, адже перші схильні переоцінювати власне значення та принижувати значення других. Таким людям важче заводити друзів, їх комунікативні навички часто занижені, а самі вони не схильні до емпатії та співпереживання. Агресори мають тенденцію до різних форм девіантної поведінки – злочинності, наркоманії, алкоголізму. Проте навіть за умови відсутності будь-яких проявів девіантності булери найчастіше зберігають схильність до домінування та насилля в дорослому житті. Зокрема такі люди тяжіють до авторитаризму в родині та на роботі, нав'язуючи свою волю іншим вже звичними для них методами цькування.

Цькування можна вважати прототерористичним актом, у якому головна ціль – не лише здійснення агресії щодо жертви. Його ціллю є й залякування інших з метою або стимулювати до активнішої підтримки булера (трансформація в послідовників), або призвести до усвідомлення власної невливовості спостерігача (пасивного сприйняття реальності) та прийняття ним правил гри, яку нав'язує переслідувач.

[Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу / Український інститут дослідження](#)

Спостерігачі, стаючи свідками булінгу, «пропускають» через себе низку емоцій, пов'язаних, з одного боку, зі страхом опинитися на місці жертви, з іншого, – з незадоволеністю собою від неможливості зупинити насилля (безпорадністю) та почуттям провини. Залишаючись байдужими та бездіяльними, спостерігачі все ж приховано схиляються до однієї зі сторін цькування – булера чи жертви. При цьому дослідження доводять, що більшість спостерігачів підтримують саме булерів, а не жертв. Це легко пояснюється зокрема тим, що ініціатори булінгу часто є популярними в шкільному колективі, тобто їх поведінка підтримується більшістю. У цьому й криється один з основних негативних наслідків для спостерігачів, що проявляється в тому, що насилля починає сприйматися ними як норма та засіб досягнення популярності. Зрештою спостерігачі перетворюються на пасивну більшість, яка підкорюється нормам, що прийняті в колективі, звикає не виражати свого власного ставлення до ситуації та чітко усвідомлює своє місце в ієрархічній системі колективу. Саме зі спостерігачами пов'язані головні наслідки булінгу для суспільства, адже, засвоївши з дитинства, що насилля є засобом досягнення цілей і завоювання авторитету, людина переносить це в доросле життя як

¹⁷ Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2. С. 84–93. URL : https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf

¹⁸ Мова йде про випадки стрілянин у школах, що траплялися протягом останніх десятиліть. Такі випадки особливо поширені серед учнівської молоді США, однак, минулого року страшна трагедія сталася в окупованій Росією [Керчі](#), коли внаслідок вибуху та стрілянини загинуло понад 20 людей.

норми¹⁹. Тобто шкільне цькування зрештою може призвести до уявлення про дискримінацію як про нормальний спосіб досягнення цілей у соціумі. Агресори, що використовували булінг для підняття й утвердження свого авторитету в дитинстві, цілком імовірно продовжать використовувати подібний підхід і у дорослому житті. Спостерігачі, що часто були свідками знущань, будуть сприймати таку поведінку як цілком доречну та таку, що не потребує втручання. А в суспільстві загалом це зрештою призведе до 1) популяризації насильницьких методів завоювання авторитету та сприйняття їх як норми та 2) нетерпимості до інакшості, що подекуди проявляється в несприйнятті будь-яких особистісних проявів.

Насамкінець варто наголосити, що булінг – це не ситуативне явище. Виникаючи в дитячому колективі, він неодмінно впливає на всіх його учасників, закріплюючи за кожним певну соціальну роль. Викоринити його, як було зазначено вище, неможливо, як і неможливо повністю ліквідувати наслідки його впливу. Саме тому основна увага в школі, і передусім у молодшій, має бути зосереджена на попередженні булінгу, коли ще є можливість виявити зародки дискримінаційних поглядів і вчасно їх нівелювати.

1.5 Антибулінгове законодавство як один зі шляхів попередження булінгу та боротьби з ним

На сьогодні вітчизняне законодавство з протидії булінгу проходить лише етап свого становлення. До недавнього часу дії булерів в основному кваліфікувалися як хуліганство (ст. 296 Кримінального кодексу України), а відповідальність за дії дітей найчастіше несли їх батьки за ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» (зазвичай покарання становило від 10 до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян)²⁰. У випадках існування загрози життю, здоров'ю, честі та волі громадян учинки булерів підпадали під дію Кримінального кодексу та розцінювалися як катування (ст. 127 Кримінального кодексу України). При цьому поняття «булінгу» тривалий час у вітчизняному законодавстві не фігурувало взагалі, як не існувало й чітких механізмів із протидії йому.

Лише на початку 2019 р. у вітчизняному правовому полі ця категорія набула правового змісту після прийняття Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», у якому запропоновано визначення булінгу, окреслено шляхи попередження та протидії йому й внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про освіту». Зокрема цей Кодекс доповнено ст. 1734, якою встановлюється адміністративна відповідальність за булінг і приховування його вчинення в розмірі від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин (у разі недосягнення порушником 16-річного віку, штрафи сплачують його батьки).

Крім того, Закон також визначив механізми з попередження та протидії булінгу. Зокрема на засновників закладів освіти покладається обов'язок здійснення контролю за виконанням заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу в закладі освіти; розглядання скарг про відмову в реагуванні на випадки булінг тощо. Керівник закладу освіти у свою чергу зобов'язаний розглядати заяви про випадки булінгу та приймати рішення про проведення розслідування; скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вжиття

¹⁹ Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу / Український інститут дослідження екстремізму. URL : <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>

²⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.02.2019 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

відповідних заходів реагування²¹. Також Закон передбачив порядок подання заяв про випадки булінгу й визначив процедуру видання рішення про проведення розслідування.

Вітчизняні правозахисники по-різному оцінюють значення нового Закону, оскільки розуміють, що довести факт булінгу в багатьох випадках (наприклад, ігнорування або ізоляції) є нелегкою справою, адже, окрім самого факту насилля, доведеться доводити систематичність дій булера, умисний намір заподіяної шкоди та ін. Однак сам факт визначення булінгу на рівні законодавства однозначно є кроком уперед на шляху зусиль держави й суспільства до недопущення поширення цього явища та викорінення існуючих проявів.

На відміну від вітчизняного, міжнародне законодавство та законодавство зарубіжних країн із питань протидії булінгу почало розвиватися значно раніше. Однією з перших країн, що закріпила важливість протидії цькуванню на законодавчому рівні, стала Швеція. Важливою особливістю шведського антибулінгового законодавства є те, що, окрім законів щодо захисту жертв і покарання агресорів, тут є законодавчо закріплені заходи з профілактики булінгу, що покладені на різноманітні державні та некомерційні організації (найбільш відома з них – «Friends»). Профілактичні заходи впроваджуються в усіх дошкільних і шкільних закладах освіти та становлять собою комплексну програму з попередження булінгу. Окрім того, особливістю шведського підходу до попередження та протидії булінгу є активне залучення учнів до всіх етапів розробки та впровадження антибулінгових заходів у школі, що є частиною учнівського навчання (на відміну від багатьох інших країн, де подібні заходи влаштовуються в позаурочний час та належать до додаткових занять)²².

У Великій Британії для протидії булінгу також тривалий час використовувалися комплексні профілактичні програми. Вони, як правило, включали в себе три цикли: роботу з кризою, втручання та профілактику. Кожна школа відповідно до такої програми розробляла чіткий механізм впливу на агресорів, аж до їх виключення зі школи. Цікавою практикою цієї країни є функціонування в деяких молодших школах дитячих судів, на яких «справу» порушника розглядає спеціальна комісія, створена зі школярів і вчителів, які й визначають покарання. Окрім того, місцеві школи вдаються до практики «шефства», коли старші школярі наглядають за кількома молодшими, супроводжують їх додому та з дому, а також наглядають на перервах. Разом із тим, попри досить розвинену систему профілактичних заходів у Великій Британії з протидії булінгу, перший закон про боротьбу із булінгом у школах (Addressing Bullying in Schools Act) набув чинності лише 2016 р., та й то він стосувався лише Північної Ірландії. Щодо Англії та Уельсу, то у 2017 р. там набули поширення спеціальні Рекомендації щодо попередження та протидії булінгу, які містять вказівки для керівників закладів освіти щодо використання чинного законодавства у галузі освіти та кримінального права у випадках шкільного цькування. Загалом нормами відповідних законодавчих актів Великобританії встановлюється, що педагогічні працівники зобов'язані запобігати булінгу серед учнів, а у випадку фіксування факту знущання або ж надходження відповідної скарги – провести розслідування та обрати необхідне покарання для кривдника (від дисциплінарних покарань до виключення зі школи та звернення до поліції)²³. Крім того, у Великій Британії функціонує розвинений механізм протидії

²¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>

²² Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення: інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. Дод. до журн. «Україна: події, факти, коментарі»* / гол. ред. В. Горювий. 2019, січень. № 1(166). URL : http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4110:regulyvannya-problemi-bulingu-na-zakonodavchomu-rivni-pershi-kroki-ukrajini-ta-svitovij-dosvid&catid=8&Itemid=350

²³ Preventing and Tackling Bullying. Advice for Headteachers, Staff and Governing Bodies. 2017. 19 p. URL : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/623895/Preventing_and_tackling_bullying_advice.pdf

кібербулінгу, що реалізується у співпраці з представниками Facebook, які посприяли організації роботи «відповідальних за Інтернет» при кожній школі.

Специфічною ознакою антибулінгового законодавства Канади є наявність системи штрафів не лише для агресорів, а й для тих, хто став свідком булінгу, але не повідомив про це тим, хто міг би допомогти чи втрутитися. Окрім цього, урядом Канади розроблені чіткі механізми профілактики та протидії булінгу та впроваджена система покарання за цькування в школі (від дисциплінарних заходів до штрафних санкцій, причому повторне порушення може призвести й до більш суттєвих наслідків). У країні в кожній школі мають проводитися обов'язкові «тижні обізнаності щодо булінгу» («Bullying awareness week»), а також спеціальні навчання, орієнтовані на отримання навичок протидії шкільному цькуванню²⁴. Як і у Великій Британії значна увага в канадському законодавстві приділена кібербулінгу. У 2015 р. це правопорушення було внесено до кримінального кодексу та офіційно визнано злочином.

Однією з найбільш «молодих» у питаннях законодавчої боротьби з булінгом країн є Японія. Це пов'язано перш за все з культурними особливостями цього суспільства. Адже тривалий час вважалося, що школа – це місце, де учень має загартувати характер та навчитися захищати себе, для чого йому потрібно пройти низку випробувань, до числа яких входило й стійке витримування шкільних знущань. Відповідно до цього негативно сприймалися й будь-які спроби звернення по допомогу («стукацтво»). Однак останніми роками масштаби проблеми розширилися та набули значного суспільного резонансу. Громадськість обурювалася, зокрема, відсутністю чіткого механізму реагувань на випадки булінгу, які часом набували форми жорстоких знущань. Зрештою, у 2013 р. уряд Японії прийняв закон щодо організації заходів із протидії булінгу. Ним, зокрема, передбачається, що адміністрація закладу освіти повинна повідомляти правоохоронні органи про найбільш серйозні випадки цькування серед учнів, а також створювати комісії для розслідування випадків булінгу²⁵. Крім того, школи повинні розробляти та впроваджувати комплекси заходів з протидії цьому негативному явищу, а на органи влади покладено обов'язок здійснювати моніторинг інтернет-простору для контролю випадків кібербулінгу.

Таким чином, наведений вище стислий огляд законодавств України та деяких зарубіжних країн свідчить, що на сьогодні у світі булінг все більше розглядається як серйозна проблема, яка зачіпає як окремих осіб, так і суспільства загалом, а отже, потребує комплексного вирішення. Кожна країна розробляє свої механізми для протидії цьому явищу, однак спільним для більшості розвинених країн є зосередження уваги на профілактиці булінгу як найбільш дієвому способі боротьби з ним, а для цього вкрай необхідним є виявлення тих «точок», які потребують особливої уваги.

1.6 Огляд досліджень із проблеми булінгу

Увага урядів різних країн до проблеми булінгу та все більш активні спроби держав знайти найбільш ефективні способи боротьби з ним, зокрема й через законодавче регулювання, не випадкові, адже проблема булінгу дійсно набуває останнім часом загрозливих форм, особливо в умовах технологізації суспільного життя, збільшення способів впливу на особу та групи осіб з боку інших. У цьому переконує ціла низка авторитетних, хоч і різних за спрямуванням досліджень, які дають змогу об'єктивно оцінити масштаби поширеності цього явища як в окремих країнах, так і в усьому світі. Разом із тим ці дослідження дуже часто допомагають не тільки побачити загальну сумну

²⁴ Leonard C. Teachers' Responsibilities Towards the Bullying Behaviours of Students / Masters of Arts in Education Department of Integrated Studies. URL : http://digitool.library.mcgill.ca/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1556211436110~383

²⁵ Хадзимэ А. Издевательства в японских школах: пути решения проблемы. URL : <https://www.nippon.com/ru/currents/d00290/>

картину, а й віднайти ті чинники, що в той чи той спосіб зумовлюють появу й поширення булінгових практик, а отже, опосередковано означити напрями роботи з протидії їм.

Найбільш загальні дані щодо поширеності булінгу у світі дають різні міжнародні організації. Так, за даними ЮНІСЕФ, кожен третій учень у віці від 13 до 15 років є жертвою шкільного цькування²⁶. Дещо іншу статистику наводить ВООЗ у рамках проекту HBSC²⁷, проведеного у 2013–2014 рр. За їхніми даними жертвами булінгу серед учнів у віці 11, 13 та 15 років в середньому стають 12 % хлопчиків та 10 % дівчаток. При цьому спостерігається тенденція до зменшення випадків булінгу із віком: найчастіше про знуцання розповідають у віці 11 років, а найменше – у віці 15 років. Це, на думку фахівців ВООЗ, може бути пов'язано з декількома факторами. По-перше, жертви можуть звикати до насилля та приймати

Дискримінація в багатьох країнах є латентною, прихованою, її реальні розміри достатньо складно визначити. Жертви дискримінації часто бояться навіть оприлюднювати такі випадки, а не те, щоб намагатися захищатися. Також у багатьох випадках людина часто й не здогадується, що є жертвою дискримінації.

[Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін \(2016-2018\)](#)

свою роль жертви, по-друге, із віком можуть змінюватися форми булінгу, зокрема, наприклад, фізичне насильство може змінитися на психологічне, яке не сприймається дитиною як булінг. Окрім того, дорослішаючи, діти зазвичай значно рідше розповідають дорослим про свої проблеми, на що вказують дані глобального опитування щодо булінгу на порталі U-Report²⁸: 52 % респондентів у віці 15–19 років нікому не розповідали про випадки цькування, що з ними траплялися. Це говорить про те, що дані щодо поширеності булінгу серед учнівської молоді насправді можуть бути заниженими й значно відрізнятись від реального стану речей. Якщо кількість жертв із віком має тенденцію до зниження, то кількість булерів – до зростання. Так, ВООЗ зазначає, що якщо у віці 11 років у знуцаннях беруть участь у середньому 7 % учнів, то в 13 та 15 років цей показник зростає до 9 %. У середньому в усіх вікових категоріях участь у булінгу беруть 11 % хлопчиків та 6 % дівчаток²⁹. За кількістю булерів серед 11-річних учнів лідирують такі країни, як Латвія (24 % хлопчиків і 14 % дівчаток), Литва (25 % хлопчиків і 12 % дівчаток) та Гренландія (26 % хлопчиків та 9 % дівчаток). А за кількістю тих, хто зазнає знуцань, першість між собою ділять Литва (35 % хлопчиків і 29 % дівчаток), Латвія (26 % хлопчиків і 29 % дівчаток) та Російська Федерація (27 % хлопчиків і 23 % дівчаток).

Україна також є учасником окремих міжнародних досліджень, зокрема й згаданих вище проектів ЮНІСЕФ та ВООЗ. Так, глобальне опитування ЮНІСЕФ, проведене в 2017 р., виявило, що в Україні 67 % дітей у віці від 11 до 17 років стикалися із випадками булінгу, а 24 % – ставали його свідками. Серед жертв булінгу 48 % нікому не розповідали про те, що з ними трапилося. Ці дані дещо різняться від інформації Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, який у 2018 р.³⁰ проводив своє

²⁶ An Everyday Lesson. #ENDviolence in schools. UNICEF for every child. URL : <https://www.unicef.org/bulgaria/media/1551/file>

²⁷ **Примітка.** Health Behaviour in School-Aged Children, HBSC (Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді) – дослідження ВООЗ, в якому бере участь велика кількість країн та яке спрямоване на збір даних про здоров'я і благополуччя, соціальні умови та поведінку 11-, 13- та 15-річних хлопчиків і дівчаток раз на чотири роки. URL : <http://www.hbsc.org/>

²⁸ Global poll on bullying. URL : <https://ureport.in/poll/575/>

²⁹ Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-aged Children International Report from the 2013/2014 survey. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2016 (Health Policy for Children and Adolescents, No. 7). URL : http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/303438/HBSC-No.7-Growing-up-unequal-Full-Report.pdf?ua=1

³⁰ Балакірєва О. Насильство та булінг в освітньому середовищі. Результати соціологічного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (HBSC)». 2018. 35 с. URL : http://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf

дослідження. За даними цього опитування, 38 % учнів-респондентів ставали жертвами образ протягом останніх двох місяців, а ображали інших в аналогічний період 35 % учнів. При цьому дослідження засвідчує тенденцію до поступового зниження випадків цькування в Україні: у 2006 р. відсоток булерів і жертв становив 57 % та 47 % відповідно, у 2010 – 47 % та 42 %, а у 2014 – 41 % та 36 %. Що ж до місця України серед інших країн за кількістю жертв булінгу та булерів, то серед категорії 11-річних учнів вона посідає 7 та 13 місце відповідно (станом на 2013–2014 рр.). Як і в більшості країн, в Україні зберігається загальна тенденція до зменшення з віком кількості тих, хто страждає від булінгу, та одночасного збільшення кількості булерів. При цьому в Україні простежується залежність між матеріальним станом родини та залученістю до булінгу (як у статусі жертви, так і в статусі булера): 43 % дітей, що походять із родин із низьким матеріальним статусом, ображали інших дітей, а 50 % ставали жертвами булінгу. Натомість в більшості інших країн ця тенденція виявляється не так яскраво. Дані ВООЗ демонструють, що є залежність між матеріальним станом родини та показником залученості до булінгу в ролі жертви, однак лише для незначної частини країн статки родини впливають на показник участі у знущаннях.

Як зазначалося вище, більшість досліджень, присвячених темі булінгу, зосереджені на вивченні цієї проблеми на рівні дітей підліткового віку, адже саме в цей період хлопці й дівчата найбільш схильні проявляти свою агресію та мають найбільше шансів наразитися на цькування з боку інших. Однак дослідження булінгу відбувається й серед інших вікових груп. Так, дослідження булінгу серед четвертокласників є важливою частиною таких міжнародних порівняльних досліджень, як TIMSS³¹ та PIRLS³². Обидва дослідження здійснюють збір інформації за допомогою контекстної анкети, яка містить блок запитань щодо шкільної безпеки, де частина запитань присвячена булінгу. Ці дослідження довели, що булінг є доволі поширеною проблемою не лише серед підлітків, але й серед учнів молодших класів. Так, за даними дослідження PIRLS, проведеного у 2016 р., 57 % учнів 4-х класів ніколи не стикалися з випадками булінгу в школі, однак 29 % ставали жертвами цькування раз на місяць, а 14 % – щотижня³³. При цьому чим частіше учні підпадали під знущання, тим гірші результати вони мали з тестування із читання. Майже ідентичні результати продемонструвало й дослідження TIMSS: ніколи не зазнавали образ у школі 56 % опитаних, раз на місяць – 29 %, щотижня – 16 %³⁴. На жаль, на сьогодні Україна не бере участі в названих дослідженнях, а відповідно не має статистики, яка могла б об'єктивувати ситуацію з булінгом у молодшій школі нашої країни.

Проблема цькування в школі є актуальною для всіх країн світу, у тім числі й для України, і виявляється вона на рівні різних вікових груп. Дослідження, що проводилися раніше та проводяться нині, дають ґрунт для глибокого аналізу цієї проблеми та пошуку шляхів її розв'язання. Тож дані цього моніторингового дослідження можуть дати додаткову інформацію для поглиблення уявлення про поширеність булінгу в Україні серед молодших школярів, що в підсумку може сприяти проведенню виваженої політики на різних рівнях для нівеляції виявлених негативних тенденцій.

³¹ Third International Mathematics and Science Study (TIMSS) – міжнародне дослідження з оцінювання якості математичної та природничо-наукової освіти. Участь приймають учні 4-их та 8-их класів.

³² Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) – моніторингове дослідження якості освіти, метою якого є порівняння якості читання і розуміння тексту учнями початкової школи країн світу.

³³ IEA's Progress in International Reading Literacy Study – PIRLS 2016. URL : http://timssandpirls.bc.edu/pirls2016/international-results/wp-content/uploads/structure/PIRLS/7.-school-safety/7_0_school-safety-infographic.pdf

³⁴ Rutkowski D., & Rutkowski L. How systemic is international bullying and what relationship does it have with mathematics achievement in 4th grade? *IEA Compass: Briefs in Education*. 2018, April. No. 1. Amsterdam, The Netherlands: IEA. URL : https://www.educacionyfp.gob.es/inee/dam/jcr:3e6a93a2-7374-4fe2-bf83-0aa8e85d4561/Compass_briefs_in_education_1_april_2018.pdf

РОЗДІЛ 2 ПРОЯВИ БУЛІНГУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ ТА ЇХНІЙ ЗВ'ЯЗОК З ДЕЯКИМИ КОНТЕКСТНИМИ ФАКТОРАМИ Й УСПІШНІСТЮ ВИПУСКНИКІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ОВОЛОДІННІ МАТЕМАТИЧНОЮ ТА ЧИТАЦЬКОЮ КОМПЕТЕНТНОСТЯМИ

2.1 Узагальнена характеристика вибірки учасників основного етапу першого циклу моніторингового дослідження

Основні соціологічні поняття й детальну інформацію про засади формування вибірки моніторингового дослідження наведено в [Підрозділі 5.1 Частини I Звіту](#). Детальна характеристика учасників моніторингового дослідження наведена в Розділі 3 [Частини II](#) (математика), Розділі 3 [Частини III](#) (читання) Звіту та підрозділі 1.3 [Частини IV](#) Звіту.

Наведені в цій частині Звіту дані ґрунтуються на результатах проведено у квітні–травні 2018 р. анкетування репрезентативної вибірки учнів 4-х класів, які завершили здобуття початкової освіти у 2017/2018 навчальному році. Формування вибірки учнів-учасників основного етапу моніторингового дослідження проводилося з урахуванням певних параметрів, які

характеризують генеральну сукупність випускників початкової школи 2017/2018 н. р. Узагальнені дані щодо кількості учасників наведено в [Таблиці 2.1](#)

Таблиця 2.1 – Дані щодо вибіркової сукупності учасників основного етапу першого циклу моніторингового дослідження

Показник	Вибіркова сукупність учасників		
	планована	фактично взяли участь	включені до бази даних
Кількість учителів	486	486	484
Кількість учнів	9 884 (4928 – читання; 4956 – математика)	9 077 (4535 – читання; 4542 – математика)	9 007 (4506 – читання; 4501 – математика)

За критерієм типу населеного пункту, де розташований ЗЗСО, у якому навчалися випускники початкової школи, до вибірки було включено учнів, які навчалися в 1) селах (23 %), 2) селищах (8 %), 3) містах у районах (11 %) і 4) містах обласного підпорядкування (58 %) ³⁵.

За критерієм типу ЗЗСО до вибірки потрапили учні із 1) загальноосвітніх закладів (64 %), 2) навчально-виховних комплексів (12 %), 3) гімназій, ліцеїв, колегіумів (10 %) та 4) спеціалізованих шкіл (14 %).

За критерієм наповненості ЗЗСО до вибірки ввійшло 9 % учнів із малих шкіл (на паралелі четвертих класів навчалися від 7 до 15 учнів) та 91 % учнів зі звичайних закладів освіти (на паралелі четвертих класів навчалися 16 і більше учнів).

³⁵ **Примітка.** Зміст використаних в моніторинговому дослідженні категорій «Село», «Селище», «Місто в районі» та «Місто обласного підпорядкування» пояснено в [Додатку В](#) Частини II та Частини III Звіту.

2.2 Джерела інформації щодо булінгу в початковій школі

Програму анкетування, де схарактеризовано відповідні фактори, й анкети учня/учениці та вчителя наведено в [Додатку Е](#) Частини I Звіту.

Висновки щодо ситуації в початковій школі в аспекті проявів булінгу на цьому рівні освіти та їх впливу на навчальні досягнення випускників початкової школи здійснені на підставі аналізу даних, зібраних за результатами анкетування та тестування учнів. Зокрема до анкет для учня/учениці відповідно до Програми анкетування було включено два питання щодо

того, як учень/учениця почувається в школі (**Рисунок 2.1**), та щодо того, чи траплялися з учнем/ученицею щось погане в школі останнім часом (**Рисунок 2.2**). Обмеженість кількості питань та їх змісту в анкетах була зумовлена специфікою вікової категорії учнів-учасників моніторингового дослідження та часом, що відводився на заповнення відповідних анкет.

Відповіді на питання анкет в процесі аналізу шляхом застосування відповідних аналітичних процедур, схарактеризованих у наступному підрозділі, були пов'язані з такими факторами, як місце розташування ЗЗСО, де учні здобували початкову освіту, тип ЗЗСО, у якому навчалися учні, страта ЗЗСО за наповненістю та ін. Крім того, отримані дані щодо відповідей учнів на питання, які передбачали дослідження феномену булінгу на рівні початкової освіти, було проаналізовано й з погляду їх зв'язку з успішністю учнів в оволодінні читацькою та математичною компетентностями.

Ознайомлюючись із висновками, наведеними в цій частині Звіту, варто пам'ятати, що частина висновків у Звіті базується на аналізі даних субвбірок учнів, які виконували тест із певного предмета (читання чи математики), а інша – на аналізі даних об'єднаної вибірки учнів. Це пов'язано з особливостями досліджуваних питань. Такий підхід не впливає на об'єктивність отриманих даних і коректність наведених у Звіті висновків.

sqS01B 11. Наскільки ти погоджуєшся з наведеними нижче твердженнями?
(Вибери тільки одну відповідь у кожному рядку.)

	Повністю не погоджуюся	Частково не погоджуюся	Частково погоджуюся	Повністю погоджуюся
Мені подобаються мої однокласники sqS0101B	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃
Я не почуваюся щасливим / щасливою, коли я в школі sqS0102A	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃
Учителі ставляться до мене добре sqS0103B	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃

Рисунок 2.1 – Запитання анкети учня/учениці щодо атмосфери у ЗЗСО

- SQS02B 12. Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?
(Вибери тільки одну відповідь у кожному рядку.)

	Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць	Кілька разів на тиждень	Щодня або майже щодня
Тобі в школі говорили образливі слова SQS0201A	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃
Інші діти в школі не брали тебе із собою, щоб пограти в якусь гру або виконати якусь справу SQS0202B	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃
У тебе в школі щось крали SQS0203A	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃
Тебе в школі штовхали або били однокласники чи старшокласники SQS0204B	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃
Тебе в школі штовхав або бив хтось із дорослих SQS0205B	☐ ₀₀	☐ ₀₁	☐ ₀₂	☐ ₀₃

Рисунок 2.2 – Запитання анкети учня/учениці щодо негативних проявів у ЗЗСО

2.3 Методи аналізу, використані для дослідження проблеми булінгу в початковій школі

Детальна характеристика методів дослідження та обґрунтування можливості їх застосування наведено в [Пункті 6.4.1 Частини I та Підрозділі 1.4 Частини IV Звіту](#).

У межах моніторингового дослідження вивчення проблеми булінгу в початковій школі проведено на основі використання методу аналізу двовимірних таблиць та порівняння середніх значень успішності з математики й читання випускників початкової школи. Використання методу аналізу двовимірних таблиць, обґрунтоване тим, що він є найбільш часто використовуваним у соціологічних дослідженнях як такий, що забезпечує пошук зв'язків між ознаками, які вимірюються в номінальних (категоріальних) шкалах, й отримання даних, які досить легко інтерпретувати, оскільки в них відразу можна побачити наявність/відсутність зв'язків між ознаками. Читання двовимірних таблиць ([Таблиці 2.2–2.16](#)) за невеликої кількості категорій є не надто складним завданням, натомість пошук закономірностей у досить великих за розміром таблицях – доволі складний процес. Тому під час аналізу даних моніторингового дослідження ознаки зі значною кількістю категорій були перетворювані до ознак із меншою кількістю категорій для того, щоб побачити загальні тенденції чи закономірності зв'язку аналізованих ознак. У всіх двовимірних таблицях в подальшому викладі за незалежну ознаку було прийнято ту, категорії якої розташовувалися в рядках, а за залежну змінну – ту, категорії якої розташовувалися в стовпцях. Силу залежності ознак визначали за критерієм хі-квадрат на рівні значущості 0,05. Для порівняння середніх ([Таблиці 2.17 та 2.18](#)) використано процедури, схарактеризовані в Частині I Звіту (6.4.6 Описові статистики й похибки вимірювання).

2.4 Наскільки комфортне для учнів початкової школи освітнє середовище

На запитання, які були запропоновані в анкетах як для учнів, які виконували тести з математики, так і для учнів, які виконували тести із читання, випускники початкової школи відповіли по-різному (див. **Таблиця 2.2**).

Більшості з них подобаються їхні однокласники, тобто вони частково (39,4 %) або повністю (47,8 %) погодилися із цим твердженням. Повністю або частково не погодилися з твердженням **«Мені подобаються мої однокласники»** 3,7 % і 9,1 % випускників початкової школи відповідно.

Більшість учнів погодилися з твердженням **«Я почувуюся щасливим/щасливою, коли я в школі»**³⁶ (45,2 % – повністю погодилися, а 21,8 % – частково погодилися). Сукупний відсоток учнів, які частково чи повністю не погодилися із цим твердженням, становить 32,9 %, тобто третина учнів часто не відчуває щасливою в закладі освіти.

Більшість учнів вважає, що вчителі до них ставляться добре (повністю погоджуються 71,7 %, частково погоджуються 20,9 %). Водночас 2,4 % учнів вважають, що вчителі не ставляться до них добре, а 5 % частково не погоджуються із тим, що вчителі ставляться до них добре.

Таблиця 2.2 – Відсотки відповідей учнів на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся з наведеними нижче твердженнями?» щодо атмосфери в ЗЗСО

Наскільки ти погоджуєшся з наведеними нижче твердженнями?	Валідні відсотки			
	Повністю не погоджуюся	Частково не погоджуюся	Частково погоджуюся	Повністю погоджуюся
Мені подобаються мої однокласники	3,7	9,1	39,4	47,8
Я почувуюся щасливим/щасливою, коли я в школі	11,1	21,8	21,8	45,2
Учителі ставляться до мене добре	2,4	5,0	20,9	71,7

На **Рисунку 2.3** унаочнено дані, представлені в **Таблиці 2.2**. Темно-рожевий колір на графіку засвідчує, що загалом тих учнів початкової школи, для яких їхній заклад освіти є некомфортним освітнім середовищем, – не так і багато. Хоча відсоток учнів, які почувалися в ЗЗСО нещасливими або частково щасливими все ж має викликати занепокоєння.

Набільшу частку четвертокласників, яким подобається школа, становлять діти у віці 11 років, при цьому з віком кількість таких респондентів зменшується.

[Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being.](#)

³⁶ **Примітка.** З метою забезпечення більш наочної візуалізації відповідей рубрики запитання анкети сформульовані як протилежні за сенсом.

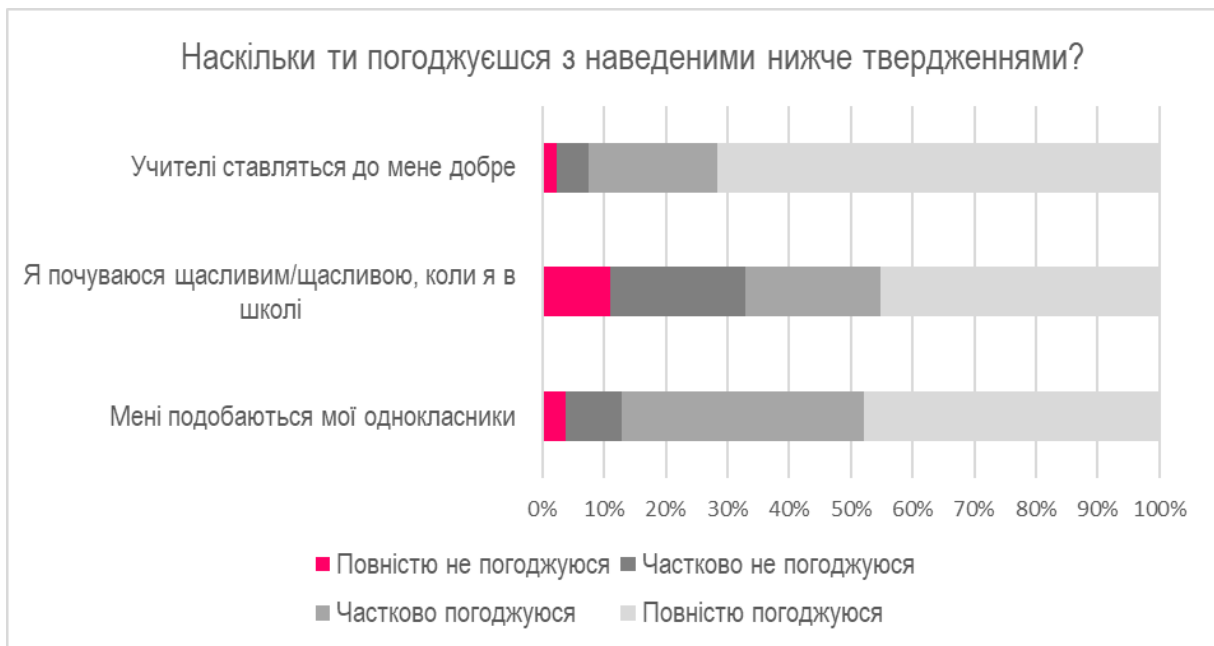

Рисунок 2.3 – Розподіл відсотків за відповідями учнів на запитання анкети щодо атмосфери в ЗЗСО

У свою чергу на запитання **«Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?»** (тобі в школі говорили образливі слова, інші діти тебе не брали із собою грати, у тебе щось крали, тебе в школі штовхали і били однокласники чи старшокласники, тебе штовхали чи бив хтось із дорослих) сукупна вибірка випускників початкової школи надала такі відповіді (**Таблиця 2.3**).

18,4 % і 11,8 % учням у ЗЗСО кілька разів на тиждень або кожного дня говорили образливі слова. 22,9 % випускників початкової школи зазначили, що їм говорили образливі слова кілька разів на місяць. Водночас 46,9 %, тобто майже половина здобувачів початкової освіти, упевнені в тому, що в школі вони ніколи або майже ніколи не чули образливих слів.

16,5 % і 17,9 % учнів-учасників моніторингового дослідження 2018 р. заявили, що інші діти в школі не брали їх із собою, щоб пограти в якусь гру або виконати якусь справу, кілька разів на тиждень або щодня відповідно. 17,1 % випускників початкової школи стикалися з такою ситуацією рідше – кілька разів на

Соціальне відчуження набуває форми булінгу тоді, коли дитину виключають із групи однолітків навмисно, свідомо, коли одна дитина підмовляє групу дітей не дружити з іншою дитиною.

Коли дитина хоче пограти з дітьми у футбол, а їй не дають, мотивуючи це тим, що в командах уже немає вільних місць, це називається «навмисним відчуженням», в результаті якого дитина відчуває смуток і образ. Це не булінг. А коли наступного дня вашу дитину не беруть у команду з тих же причин, а іншому малюку пропонують замінити одного із гравців команди, межа між булінгом і соціальним відчуженням стирається.

Дуже важливо проводити з дітьми бесіди про те, що таке булінг, щоб вони могли розпізнати його в разі потреби, але також важливо давати дітям інструменти, щоб вони могли впоратися з болем та образою, коли їх просто залишають, кидають, виключають з тієї або іншої причини.

[Долаємо соціальну ізоляцію дитини.](#)

місяць. Натомість майже половина учнів (48,5 %) задоволена своїм життям в учнівському колективі: прикрих випадків із ними не траплялося ніколи чи майже ніколи.

Щодо випадків крадіжок у школі, то більшість учнів відповіла, що в них у ЗЗСО нічого не крали ніколи або майже ніколи (86,7 %). Раз на місяць такі випадки траплялися із 9,6 % учнів, а от кожного тижня або кожного дня з крадіжками в школі стикалися 2,2 % і 1,5 % учнів відповідно.

Із ситуацією фізичного насилля (стусани, штовхання, побиття) з боку однолітків чи старших учнів ніколи або майже ніколи не стикалися 74,6 % випускників початкової школи. Водночас 15,6 % учнів повідомили, що однолітки й старшокласники штовхали або били їх кілька разів на місяць, а 6,1 % і 3,7 % заявили, що така ситуація траплялася з ними кілька разів на тиждень або щодня відповідно. Тобто один учень із десяти, які брали участь у моніторинговому дослідженні, фактично повідомив, що його в ЗЗСО часто ображають однолітки чи старшокласники.

На запитання анкети щодо застосування насильства дорослими («**Тебе в школі штовхає або бив хтось із дорослих**») 94,3 % учнів відповіли, що вони не стикалися із цим ніколи або майже ніколи. Натомість 3,1 % заявили, що таке траплялося з ними кілька разів на місяць, а 1,4 % і 1,2 % – кілька разів на тиждень або щодня відповідно. Тобто 2,6 % – приблизно 20 випускників початкової школи із 9000 учнів, які потрапили до сукупної вибірки основного етапу моніторингового дослідження, зазнали, імовірно, фізичного насилля від дорослих – учителів або персоналу школи.

Таблиця 2.3 – Відсотки відповідей учнів на запитання анкети «Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?» щодо негативних явищ у ЗЗСО

Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?	Валідні відсотки			
	Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць	Кілька разів на тиждень	Кожного або майже кожного дня
Тобі в школі говорили образливі слова	46,9	22,9	18,4	11,8
Інші діти в школі не брали тебе із собою, щоб пограти в якусь гру або виконати якусь справу	48,5	17,1	16,5	17,9
У тебе в школі щось крали	86,7	9,6	2,2	1,5
Тебе в школі штовхали або били однолітки чи старшокласники	74,6	15,6	6,1	3,7
Тебе в школі штовхав або бив хтось із дорослих	94,3	3,1	1,4	1,2

На наведеному нижче **Рисунку 2.4** візуалізовано репрезентовані в **Таблиці 2.3** дані. Відповідний графік унаочнює, що найбільш гостро в початковій школі нині стоїть проблеми якості міжособистісної комунікації та групової взаємодії учнів. Ці дані можуть слугувати важливою інформацією щодо того, у якому напрямі педагоги мають працювати,

щоб відповідні тенденції не поширювалися, бо, цілком імовірно припускати, що саме ці особливості освітнього середовища надалі зумовляють поступове розширення булінгових практик у базовій і старшій школах.

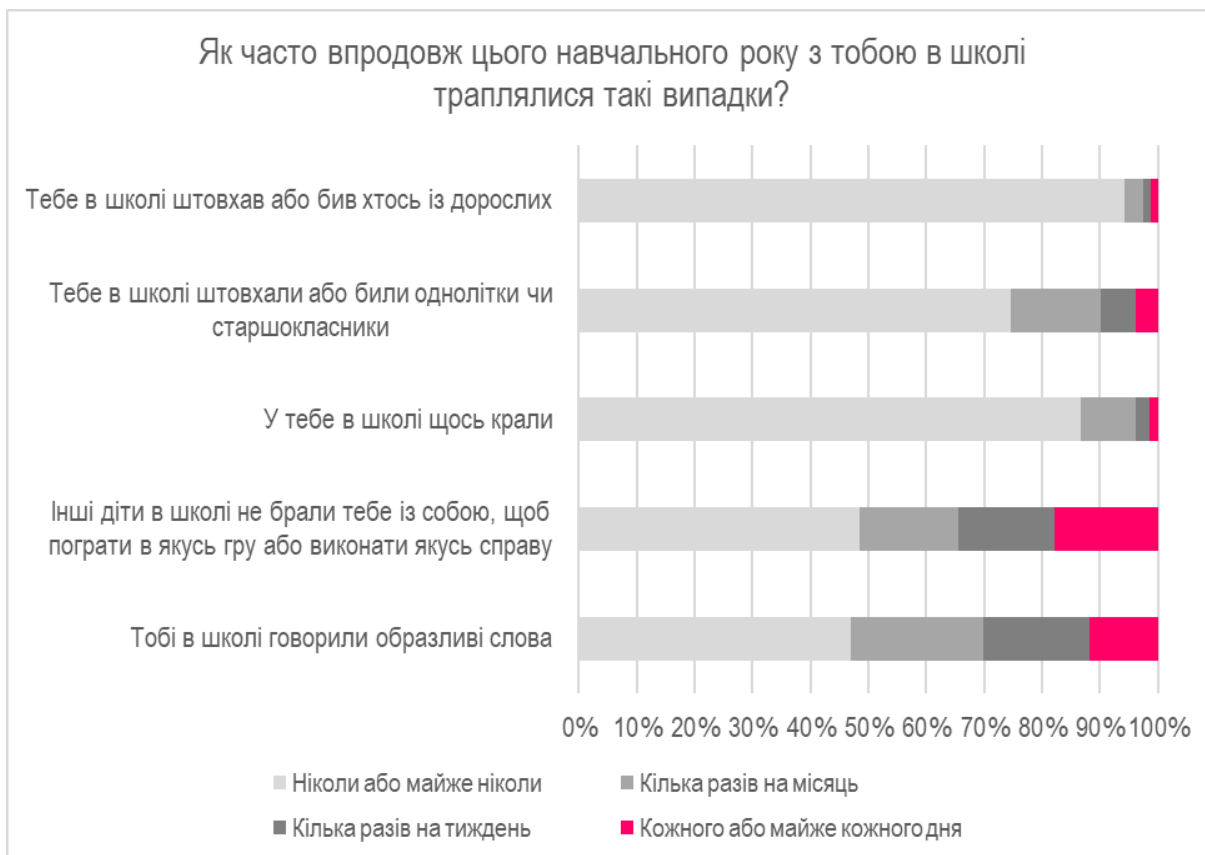

Рисунок 2.4 – Розподіл відсотків за відповідями учнів на запитання щодо ситуацій булінгу в школі

2.5 Зв'язок між тим, як учням ведеться в ЗЗСО, та деякими соціально-економічними та психолого-педагогічними чинниками

Отримані дані щодо бачення випускниками початкової школи 2018 р. свого середовища та проблем у ньому на наступному етапі досліджувалися з погляду їх зв'язку з різними чинниками³⁷ (інституційними (тип населеного пункту, де розташований ЗЗСО, тип ЗЗСО, страта ЗЗСО за наповненістю); матеріально-культурними (специфіка економічного й культурного статусу родини учня, наприклад, кількість книг, цифрової техніки, автомобілів удома, можливість забезпечити підготовку учня до школи, його відпочинок, відвідування гуртків); демографічними (вік, стать, мова спілкування випускника початкової школи); мотиваційними (ставлення учнів до відповідних предметних галузей – математики й читання); соціально-родинними (ставлення батьків до навчання своїх дітей, участь батьків у навчанні учнів, виконання учнями домашніх завдань); методико-дидактичними (прийоми, які використовують учителі під час викладання математики та читання)), які можуть впливати на ситуації, пов'язані із середовищем перебування дитини.

³⁷ **Примітка.** Під час аналізу було перевірено всі гіпотетично можливі й раціонально мотивовані зв'язки з метою виявлення істотних залежностей. У цій Частині наведено лише релевантні залежності.

Як показує наведений далі виклад результатів цього аналізу, лише з окремими з-поміж перелічених вище факторів спостерігається істотний зв'язок із тим, що, імовірно, свідчить про існування в початковій школі булінгових практик у їхній зародковій формі. Перш за все було проаналізовано, у яких ЗЗСО найчастіше траплялися неприємні ситуації, про які учнів запитували в анкетах, а також чи пов'язані випадки негідного ставлення учнів із класу, старшокласників і дорослих до учнів, які проходили тестування із математики чи читання, із типом ЗЗСО, де вони навчалися, місцем розташування і стратою ЗЗСО за наповненістю, статтю дитини тощо.

Для отримання загальної картини зв'язків між ознаками, які спостерігалися, категорії відповідей на запитання щодо атмосфери в ЗЗСО (див. **Рисунок 2.1**) та негативних ситуацій у ЗЗСО (див. **Рисунок 2.2**) було об'єднано в більші групи. Так, категорії відповідей на запитання **«Наскільки ти погоджуєшся з наведеними нижче твердженнями?»** щодо атмосфери в класі **«Повністю не погоджуюся»** та **«Частково не погоджуюся»** було об'єднано в категорію **«Повністю або частково не погоджуюся»**, а категорії **«Частково погоджуюся»** та **«Повністю погоджуюся»** – у категорію **«Повністю або частково погоджуюся»**. У свою чергу категорії відповідей на запитання анкети **«Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?»** щодо ставлення оточення (однокласників, старшокласників, дорослих) до учня об'єднано також у дві категорії: **«Ніколи, майже ніколи»** (учні практично не стикалися з такими випадками) і **«Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня»** (випадки негативної поведінки інших стосовно учня мали місце неодноразово). Крім того, усі твердження, що стосувалися останнього запитання, було об'єднано в запитання з множинною відповіддю, тобто було агреговано всі відповіді з метою дослідити, з якими учнями трапляються найчастіше ті чи ті випадки неприйнятної поведінки з боку оточення в ЗЗСО. Іншими словами, усі запитання було об'єднано в один фактор **«Як часто впродовж цього навчального року з учнем в школі траплялися випадки булінгу?»** та проаналізовано відсотки за всіма відповідями учнів загалом, наданими ними в анкетах.

Як видно з **Таблиці 2.4**, різниця у відсотках за випадками булінгу для міста й села не значна – дещо більше випадків булінгових ситуацій виникає в селі (на 4,9 %).

Така ж ситуація має місце (**Таблиця 2.5**) в разі, якщо розглядати зв'язок частотності випадків булінгу з типом ЗЗСО. Тут спостерігається дещо вищий відсоток відповідей **«Ніколи або майже ніколи»** серед учнів гімназій, ліцеїв, колегіумів і спеціалізованих шкіл, але різниця не є істотною.

Не значно відрізняється тенденція й у разі простеження зв'язку між частотністю ситуацій булінгу та стратою ЗЗСО за наповненістю: учнів ображають частіше в ЗЗСО, де навчається мала кількість дітей (**Таблиця 2.6**), але різниця між відсотками відповідей для ЗЗСО з різною наповненістю неістотна.

Натомість, як видно із **Таблиці 2.7**, більше потерпають від різних видів цькування хлопчики, ніж дівчатка. Також більше ображають учнів (**Таблиця 2.8**), які народилися у 2006 р. та 2009 р., тобто наймолодших і найстарших у класі. Останнє спостереження можна пояснити тим, що відсоток таких учнів у класах значно менший, ніж тих, хто народився у 2007 р. та 2008 р. (див. **Частини II та III** Звіту), а, як було показано в **Розділі 1** цієї Частини, булінгові практики часто зумовлені наявністю спостерігачів, а також певними відмінностями одних учнів від інших. У цьому разі під цькування підпадають наймолодші та найстарші учні. З цього можна зробити висновок, що однією з причин булінгу в середовищі молодших школярів є вікові відмінності.

Не впливає на частотність випадків булінгу, наприклад, те, як довго дитина ходила до дитячого садка, які секції поза школою вона відвідувала. Водночас спостерігається певна закономірність пов'язана з тим, що ті учні, які відвідували підготовчі курси в школі чи іншому місці, менше стикаються із випадками цькування, ніж ті діти, які готувалися до школи з рідними, відвідували репетитора чи не готувалися взагалі (**Таблиця 2.9**), хоча відзначена різниця й не є значущою.

Аналіз зав'язків частотності фактів булінгу з іншими факторами, наприклад із тим, наскільки активну участь у житті школи й дитини беруть батьки, наскільки багато вдома в учня книжок, електронних засобів, чи подобаються йому предмети, які він вивчав у ЗЗСО та ін., також засвідчив деяку різницю між групами учнів, але ця різниця не мала систематичного характеру й не була статистично істотною. Різниця між даними груп тих учнів, які стикалися з випадками булінгу, і тими, які не наражалися на такі випадки, була не більше 2–4 % й могла бути наслідками впливу інших факторів.

На противагу цьому відповіді випускників початкової школи щодо атмосфери в ЗЗСО (згода чи не згода із твердженнями **«Мені подобаються мої однокласники», «Я не почувуюся щасливим/щасливою, коли я в школі», «Учителі ставляться до мене добре»**) досить сильно пов'язані з відповідями на запитання щодо випадків булінгу. Як видно з **Таблиць 2.10** та **2.12**, ті четвертокласники, яким не подобалися їхні однокласники, які не почувалися щасливими в школі й відчували, що вчитель не ставився до них добре, істотно частіше стикалися з випадками булінгу.

У початковій школі діти ще не займаються жорстким булінгом, але вже можуть бути нетолерантними до інших. Щойно вчитель починає вибудовувати систему конкуренції та пріоритетів — діти починають одне одного цькувати. А справжній булінг почнеться у середній школі — з 10-11 років — вік входження у підліткову кризу.

[Булінг у школі: чому діти цькують дітей і що з цим робити](#)

Таблиця 2.4 - Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, з місцем проживання

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Тип населеного пункту	Місто	68,3 %	31,7 %	100 %
	Село	63,4 %	36,6 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.5 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, із типом ЗЗСО

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем в школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Тип ЗЗСО	Загальноосвітня школа	66,3 %	33,7 %	100 %
	Гімназія, ліцей, колегіум	70,2 %	29,8 %	100 %
	Навчально-виховний комплекс (об'єднання)	66,3 %	33,7 %	100 %
	Спеціалізована школа	67,1 %	32,9 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.6 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, зі стратою ЗЗСО за наповненістю

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Страта ЗЗСО за наповненістю	Звичайні школи	67,1	32,9	100 %
	Малі школи	62,9	37,1	100 %
	Загалом	66,8	33,2	100 %

Таблиця 2.7 - Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, зі статтю відповідних учнів

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Стать	Дівчинка	71,2	28,8	100 %
	Хлопчик	62,5	37,5	100 %
	Загалом	66,8	33,2	100 %

Таблиця 2.8 - Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, із віком відповідних учнів

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем в школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Рік народження учня	2006	59,5 %	40,5 %	100 %
	2007	66,9 %	33,1 %	100 %
	2008	67,1 %	32,9 %	100 %
	2009	55,7 %	44,3 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.9 – Зв'язок частотності випадків булінгу, які траплялися з четвертокласниками впродовж навчального року, із підготовкою відповідних учнів до школи

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Як ти готувався/ готувалася до школи?	Ніяк не готувався, готувався із рідними або відвідував репетитора	65,7 %	34,3 %	100 %
	Відвідував / відвідувала підготовчі курси в дитячому садку та/або в школі	71,6 %	28,4 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.10 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із їхніми відповідями щодо згоди з твердженням «Мені подобаються мої однокласники»

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Мені подобаються мої однокласники	Повністю або частково не погоджуюся	56,5 %	43,5 %	100 %
	Повністю або частково погоджуюся	69,5 %	30,5 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.11 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із їхніми відповідями щодо згоди з твердженням «Я відчуваю щасливим/щасливою, коли я в школі»

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Я відчуваю щасливим/щасливою, коли я в школі	Повністю або частково не погоджуюся	61,8 %	38,2 %	100 %
	Повністю або частково погоджуюся	72,4 %	27,6 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.12 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із їхніми відповідями щодо згоди з твердженням «Учителі ставляться до мене добре»

		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Учителі ставляться до мене добре	Повністю або частково не погоджуюся	52,9 %	47,1 %	100 %
	Повністю або частково погоджуюся	69,6 %	30,4 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

2.3 Зв'язок між тим, як учням ведеться у початковій школі, та їхньою успішністю в оволодінні математичною та читацькою компетентностями

Крім аналізу зв'язку між ситуаціями булінгу та деякими факторами соціально-економічного й психолого-педагогічного характеру, під час вивчення результатів основного етапу моніторингового дослідження також було проведено аналіз зв'язку між відповідями випускників початкової школи на запитання стосовно їхнього ставлення до оточення в ЗЗСО та стосовно випадків булінгу, які траплялися з ними в ЗЗСО, і рівнями сформованості математичної й читацької компетентностей цих випускників, інформація про що була отримана за підсумками тестування з математики й читання.

Основні поняття й технологічні аспекти визначення й оцінювання результатів учасників моніторингового дослідження з читання й математики наведено в **Розділі 6**, а також у Словнику термінів, наведеному в [Частині I Звіту](#).

Зміст категорій «базовий» і «високий» рівень сформованості математичної й читацької компетентностей схарактеризовано в [Частинах II та III Звіту](#).

Як видно із **Таблиць 2.13–2.16**, випускники початкової школи, які подолали різні пороги сформованості компетентностей, тобто досягли різних рівнів сформованості математичної та читацької компетентностей, по-різному відповідали на запитання як

стосовно атмосфери в школі³⁸, так і стосовно частотності випадків булінгу, які траплялися з ними в ЗЗСО. Особливо впадає в око різниця між учнями, які не подолали базового порогу (тобто набрали менше 170 балів), та учнями, які досягли високого порогу (набрали більше 230 балів). Ці дані свідчать, що учні, які мають проблеми в навчанні математики й читання, більш песимістично сприймають своє шкільне життя й більш часто наражаються на ситуації, які можна кваліфікувати як своєрідні прояви булінгу в початковій стадії.

Середній бал із тестів з математики й читання також відрізняється для різних груп випускників початкової школи, які відповідали на запитання стосовно атмосфери в школі й випадків булінгу

(Таблиці 2.16 та 2.17). За результатами середнього бала можна побачити, що ті діти, які не вважають для себе середовище прийнятним, мають нижчі середні бали за тестами з математики й читання, ніж ті четвертокласники, які почувалися в початковій школі комфортно. Те саме можна сказати й про зв'язок успішності учнів та частотності цькування: ті учні, яких ображали частіше, мають нижчі середні бали з тестів із математики й читання, ніж ті, які не стикалися з випадками булінгу в ЗЗСО.

У межах моніторингового дослідження визначено чотири основні рівні сформованості читацької та математичної компетентностей в шкалі 100–300, а саме:

передбазовий рівень – результати від 100 до 170 балів в шкалі 100–300, на цьому рівні знаходяться всі учасники, які не досягли базового порогу;

базовий рівень – результати від 170 до 300 балів в шкалі 100–300, на цьому рівні знаходяться всі учасники, які досягли базового порогу;

середній рівень – результати від 200 до 300 балів на шкалі 100–300, на цьому рівні знаходяться всі учасники, які досягли середнього порогу;

високий рівень – результати від 230 до 300 балів на шкалі 100–300, на цьому рівні знаходяться всі учасники, які досягли високого порогу.

Дані моніторингового дослідження засвідчують, що вже на рівні початкової школи починають формуватися умови, що потенційно можуть сприяти зародженню й розвитку булінгових процесів. У цьому контексті вартими уваги всіх зацікавлених учасників освітнього процесу є дані про те, майже третина випускників початкової школи 2018 р. не почувалася щасливою в ЗЗСО, майже половина учнів щодня, щотижня або кілька разів на місяць стикалася з образами в межах комунікації в ЗЗСО, наражалася на упередженість під час групової діяльності та ін.

Сукупно ці фактори, як було з'ясовано за підсумками даних із використанням методу аналізу двовимірних таблиць і порівняння середніх значень успішності випускників початкової школи з математики та читання, зумовлюють погіршення рівня сформованості математичної та читацької компетентності здобувачів початкової освіти. Надалі ж, цілком очікувано, ці тенденції можуть тільки наростати на наступних рівнях загальної середньої освіти.

³⁸ Запитання «Наскільки ти погоджуєшся з наведеними нижче твердженнями?» (мені подобаються мої однокласники, я почувуюся щасливим/щасливою, коли я в школі, у ставляться до мене добре) було трансформовано в запитання з множинною відповіддю: «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?».

Таблиця 2.13 – Зв'язок відповідей четвертокласників на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?» із результатами тестування з математики

МАТЕМАТИКА		Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?		
		Повністю або частково не погоджуюся	Повністю або частково погоджуюся	Загалом
Діапазони результатів учасників на шкалі 100-300	Передбазовий [100,170)	24,6 %	75,4 %	100 %
	Базовий [170,200)	18,2 %	81,8 %	100 %
	Середній [200,230)	16,0 %	83,0 %	100 %
	Високий [230,300)	12,0 %	87,0 %	100 %
	Загалом	17,3 %	82,7 %	100 %

Таблиця 2.14 – Зв'язок відповідей четвертокласників на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?» із результатами тестування із читання

ЧИТАННЯ		Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?		
		Повністю або частково не погоджуюся	Повністю або частково погоджуюся	Загалом
Діапазони результатів учасників на шкалі 100-300	Передбазовий [100,170)	29,2 %	70,0 %	100 %
	Базовий [170,200)	19,9 %	80,0 %	100 %
	Середній [200,230)	15,6 %	84,0 %	100 %
	Високий [230,300)	11,0 %	88,0 %	100 %
	Загалом	18,0 %	82,0 %	100 %

Таблиця 2.15 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із результатами тестування з математики

МАТЕМАТИКА		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Діапазони результатів учасників на шкалі 100-300	Передбазовий [100,170)	51,7 %	48,3 %	100 %
	Базовий [170,200)	63,6 %	36,4 %	100 %
	Середній [200,230)	71,6 %	28,4 %	100 %
	Високий [230,300)	74,7 %	25,3 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.16 – Зв'язок відповідей четвертокласників щодо частотності випадків булінгу, які траплялися з ними впродовж навчального року, із результатами тестування із читання

ЧИТАННЯ		Як часто впродовж цього навчального року з учнем у школі траплялися випадки булінгу?		
		Ніколи або майже ніколи	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	Загалом
Діапазони результатів учасників на шкалі 100-300	Передбазовий [100,170)	52,1 %	47,9 %	100 %
	Базовий [170,200)	61,8 %	38,2 %	100 %
	Середній [200,230)	71,8 %	28,2 %	100 %
	Високий [230,300)	75,6 %	24,4 %	100 %
	Загалом	66,8 %	33,2 %	100 %

Таблиця 2.17 – Зв'язок відповідей учнів на запитання анкети «Наскільки ти погоджуєшся із тим, що тобі подобаються однокласники, ти щасливий, коли ти в школі, і вчителі ставляться до тебе добре?» і середнім балом із математики та читання

Наскільки ти погоджуєшся із наступними твердженнями?		Середній бал із тесту	Стандартна похибка середнього
МАТЕМАТИКА			
Мені подобаються мої однокласники	Повністю або частково не погоджуюся	196,6	1,68
	Повністю або частково погоджуюся	204,7	0,60
Я почувуюся щасливим/щасливою, коли я в школі	Повністю або частково не погоджуюся	200,1	0,96
	Повністю або частково погоджуюся	206,6	0,71
Учителі ставляться до мене добре	Повністю або частково не погоджуюся	194,6	2,03
	Повністю або частково погоджуюся	204,9	0,59
ЧИТАННЯ			
Мені подобаються мої однокласники	Повністю або частково не погоджуюся	193,2	1,90
	Повністю або частково погоджуюся	203,6	0,61
Я почувуюся щасливим/щасливою, коли я в школі	Повністю або частково не погоджуюся	195,6	1,02
	Повністю або частково погоджуюся	206,8	0,69
Учителі ставляться до мене добре	Повністю або частково не погоджуюся	191,4	1,95
	Повністю або частково погоджуюся	203,5	0,62

Таблиця 2.18 – Зв'язок відповідей четвертокласників на запитання анкети «Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися випадки булінгу?» із середнім балом із математики й читання

Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?		Середній бал із тесту	Стандартна похибка середнього
МАТЕМАТИКА			
Тобі говорили образливі слова	Ніколи або майже ніколи	205,2	0,84
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	200,7	0,78
Інші діти не брали тебе із собою пограти в гру чи виконати якусь справу	Ніколи або майже ніколи	206,9	0,83
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	199,1	0,78
У тебе в школі щось крали	Ніколи або майже ніколи	206,4	0,61
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	187,2	1,34
Тебе в школі штовхали та били однолітки чи старшокласники	Ніколи або майже ніколи	206,2	0,66
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	194,8	1,08
Тебе в школі штовхав або бив хтось із дорослих	Ніколи або майже ніколи	205,8	0,58
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	177,7	1,75

Як часто впродовж цього навчального року з тобою в школі траплялися такі випадки?	Середній бал із тесту	Стандартна похибка середнього	
ЧИТАННЯ			
Тобі говорили образливі слова	Ніколи або майже ніколи	205,1	0,85
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	198,7	0,80
Інші діти не брали тебе із собою пограти в гру чи виконати якусь справу	Ніколи або майже ніколи	207,2	0,79
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	197	0,83
У тебе в школі щось крали	Ніколи або майже ніколи	204,3	0,63
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	188,2	1,42
Тебе в школі штовхали та били однолітки чи старшокласники	Ніколи або майже ніколи	205,6	0,66
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	192,2	1,17
Тебе в школі штовхав або бив хтось із дорослих	Ніколи або майже ніколи	204,4	0,59
	Кілька разів на місяць, кілька разів на тиждень, щодня або майже щодня	177,3	1,98

ВИСНОВКИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ

Поряд зі з'ясуванням поточної ситуації у сфері оволодіння учнями, які завершили здобуття початкової освіти у 2018 р., читацькою та математичною компетентностями, одним із центральних завдань основного етапу першого циклу моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької й математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти», проведеного навесні 2018 р., було дослідження того, які контекстні фактори та якою мірою вплинули на відповідні досягнення четвертокласників. Із цією метою під час основного етапу моніторингового дослідження було проведено анкетування учасників – учнів 4-х класів, які потрапили до вибірки дослідження, та вчителів, які їх навчали в початкових класах. За підсумками аналізу даних, зібраних на підставі анкетувань, є підстави стверджувати, що більшість запитань анкет щодо тих чи тих контекстних факторів, які потрапили у фокус дослідницької уваги, забезпечили отримання релевантної для досягнення цілей моніторингового дослідження інформації. Завдяки цьому основні дослідницькі гіпотези, які було зроблено на етапі підготовки моніторингового дослідження, щодо впливу контекстних факторів на результати успішності учнів в оволодінні читацькою та математичною компетентностями, удалося перевірити на етапі аналітики.

Однією з гіпотез, які були висунуті на етапі підготовки першого циклу моніторингового дослідження й потребували емпіричної перевірки за підсумками проведення відповідного дослідження, була гіпотеза, що атмосфера в ЗЗСО, характер ставлення до здобувача початкової освіти з боку його однолітків, старших учнів та педагогічного колективу ЗЗСО впливають на його успішність в оволодінні читацькою та математичною компетентностями. Задля збирання даних щодо цих факторів до анкети учня/учениці було включено два запитання, відповіді на які й стали основою для висновків про комфортність освітнього середовища для здобувачів початкової освіти, які завершили навчання в початковій школі у 2018 р., про зв'язок цих факторів з деякими іншими соціально-економічними та психолого-педагогічними факторами, а також із досягненнями цих учнів з математики й читання.

Якщо говорити про те, наскільки комфортно почувалися учні, навчаючись у початковій школі, то не можна не відзначити того, що майже половина з них позитивно оцінює своє перебування в ЗЗСО, у своїх відповідях на запитання анкети указуючи на доброзичливість однокласників і вчителів, на відсутність фактів з ознаками булінгу тощо. Водночас не можна проігнорувати й дані, які показують, що майже 33 % учнів не почувалися щасливими в ЗЗСО, майже 13 % мали претензії до своїх однокласників, а близько 7,5 % – до вчителів. Так само повинні викликати певне занепокоєння свідчення випускників початкової школи щодо того, що їм кілька разів на місяць, на тиждень або й щодня в ЗЗСО доводилося чути образливі слова на свою адресу (сукупно таких учнів більше половини з-поміж опитаних!), стикатися з випадками своєї ізоляції від колективу, коли інші діти не брали їх до ігрової або якоїсь іншої групової діяльності (сукупно таких учнів теж більше половини!). Однак найбільше мають насторожувати відомості, відповідно до яких 15,6 % випускників початкової школи наражались, крім психологічного насилля через слово, ще й на фізичне (стусани, штовхання, побиття) з боку однолітків чи старших учнів кілька разів на місяць, а 6,1 % і 3,7 % випускників – кілька разів на тиждень або щодня відповідно. У комплексі ці дані засвідчують, що вже в межах початкової школи починають спостерігатися явища, які врешті можуть бути кваліфіковані як своєрідні прояви булінгу.

Загалом проблема булінгу серед учнів початкових класів має комплексний характер, тому щодо її причин складно робити однозначні висновки, але за емпіричними розподілами відповідей учнів щодо того, наскільки комфортно вони почувалися в ЗЗСО та

наскільки часто з ними траплялися різні негативні ситуації (випадки булінгу), можна стверджувати таке:

- учні початкової школи – хлопчики частіше, ніж дівчата, стикаються з випадками, що мають ознаки булінгу;
- учні початкової школи, які за віком молодші або старші за основну масу учнів свого класу, частіше наражаються на образи з боку однолітків чи старших учнів, на ізоляцію від колективу, ніж ті учні, яких у класі більшість;
- учні початкової школи, які готуються до вступу до школи, відвідуючи заняття в школі чи на підготовчих курсах, а отже, маючи шанс набути навичок соціального життя, рідше стикаються з випадками булінгу, ніж ті, хто готується до школи в інші способи, які не передбачають увіходження в колектив;
- учні початкової школи, яким не подобаються їхні однокласники, які не почувуються щасливими в ЗЗСО та яких, на їхній погляд, не цінує вчитель, частіше мають проблеми, що мають ознаки булінгу, ніж ті учні, які мають позитивне враження від ЗЗСО;
- учні початкової школи, які почувуються в ЗЗСО некомфортно, часто потрапляють у ситуації з ознаками булінгу, мають гірші результати із читання й математики, ніж їхні однолітки, для яких ЗЗСО є комфортним місцем, де немає місця проявам булінгу.

Насамкінець варто наголосити, що означені негативні тенденції на рівні початкової школи, виявлені за підсумками аналізу результатів основного етапу першого циклу моніторингового дослідження, мають стати предметом виваженого осмислення як педагогів, які працюють із категорією молодших школярів, батьків цих школярів, адміністрацій ЗЗСО, так і управлінців у галузі освіти, оскільки лише спільними зусиллями можна протидіяти негативним проявам з ознаками булінгу в початковій школі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

- Agresti A.** An introduction to categorical data analysis. New York : Wiley, 1996. 400 p.
- An** Everyday Lesson. #ENDviolence in schools. UNICEF for every child. URL : <https://www.unicef.org/bulgaria/media/1551/file>
- Bullying** Prevention and Intervention: Information for Educators. URL : <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/bullying-prevention>
- Child** friendly schools. UNICEF for every child. URL : https://www.unicef.org/lifeskills/index_7260.html#A%20Framework%20for%20Rights-Based,%20Child-Friendly
- Cohen J.**, Cohen P., West S. G., Aiken L. S. Applied multiple regression/correlation analysis for the behavioral sciences. L. Erlbaum Associates, Mahwah, N.J., 3rd ed edition. 2003.
- Council** of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021). Children's human rights <https://rm.coe.int/168066cff8>
- Education** at a glance 2011: OECD Indicators. URL : <http://www.oecd.org/dataoecd/61/2/48631582.pdf>
- Field A.** Discovering Statistics Using SPSS (and Sex and Drugs and Rock'n'Roll). Los Angeles [i.e. Thousand Oaks, Calif.], SAGE Publications, 2009.
- Growing** up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-aged Children. International Report from the 2013/2014 survey. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2016 (Health Policy for Children and Adolescents, No. 7). URL : http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/303438/HSBC-No.7-Growing-up-unequal-Full-Report.pdf?ua=1
- IEA's** Progress in International Reading Literacy Study – PIRLS 2016. URL : http://timssandpirls.bc.edu/pirls2016/international-results/wp-content/uploads/structure/PIRLS/7.-school-safety/7_0_school-safety-infographic.pdf
- Jolliffe I.** Principal Component Analysis. 2nd Edition. Springer-Verlag New York, Se-caucus, NJ., 2002.
- Kutner M.**, Nachtsheim C., Neter J., Li W. Applied Linear Statistical Models. McGraw-Hill/Irwin, Homewood, IL., 2004.
- Leonard C.** Teachers' Responsibilities Towards the Bullying Behaviours of Students / Masters of Arts in Education Department of Integrated Studies. URL : http://digitool.library.mcgill.ca/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1556211436110~383
- NASP** Position Statement: Bullying Prevention and Intervention in Schools. URL : <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/bullying-prevention>
- Olweus D.** Bullying at school: tackling the problem. Blackwell Publishing, 1993. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
- PIRLS** 2016 Context questionnaires. URL : <https://timssandpirls.bc.edu/pirls2016/questionnaires/index.html>
- Preventing** and Tackling Bullying. Advice for Headteachers, Staff and Governing Bodies. URL : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/623895/Preventing_and_tackling_bullying_advice.pdf

- Randall P.** Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Brunner-Routledg, 2001. URL : https://books.google.com.ua/books?id=r_WCAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Rutkowski D., & Rutkowski L.** How systemic is international bullying and what relationship does it have with mathematics achievement in 4th grade? *IEA Compass: Briefs in Education*. 2018, April. № 1. Amsterdam, The Netherlands: IEA. URL : https://adobeindd.com/view/publications/40c57f49-07fa-4e7b-a21eb5bfb0c52445/ycqt/publication-web-resources/pdf/Compass_briefs_in_education_1_april_2018.pdf
- Starkweather J. D.** Categorical Variables in Regression: Implementation and Interpretation. 2010. URL: https://it.unt.edu/sites/default/files/categoricalregression_jds_june2010.pdf
- Балакірєва О.** Насильство та булінг в освітньому середовищі. Результати соціологічного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (HBSC)». 2018. 35 с. URL : http://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf
- Вакулєнко Т.** Ми проводимо дослідження якості початкової освіти, якого на загальнодержавному рівні ніколи раніше не проводилося. *Дзеркало тижня*. 2 черв. 2018 р. URL : <https://dt.ua/EDUCATION/tetyana-vakulenko-mi-provodimo-doslidzhennya-yakosti-pochatkovoyi-osviti-yakogo-na-zagalnoderzhavnomu-rivni-nikoli-ranishe-ne-provodilosya-279503.html>
- Долаємо** соціальну ізоляцію дитини. *Психологія дітей*. Сайт Osvita.ua. URL : <https://childdevelop.com.ua/articles/psychology/1843/>
- Енциклопедія** освіти / Академія пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008.
- Когут І., Самохін І.** Соціально-економічні фактори у нерівності результатів навчання у середній школі / CEDOS. URL : <https://cedos.org.ua/uk/articles/sotsialno-ekonomichni-factory-u-nerivnosti-rezultativ-navchannia-u-serednii-shkoli>
- Кодекс** України про адміністративні правопорушення від 07.02.2019 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
- Концепція** Нової української школи. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
- Король А.** Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2. С. 84–93. URL : https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl_buling_article.pdf
- Крамер Д.** Математическая обработка данных в социальных науках: современные методы. Москва : Академия, 2007. 288 с.
- Миськевич Т.** Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення: інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. Дод. до журн. «Україна: події, факти, коментарі»* / гол. ред. В. Горовий. 2019, січень. № 1(166). URL : http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4110:regulyuvannya-problemi-bulingu-na-zakonodavchomu-rivni-pershi-kroki-ukrajini-ta-svitovij-dosvid&catid=8&Itemid=350
- Моніторинг** якості початкової освіти: учнівські анкети. URL : <http://testportal.gov.ua/2018/04/27/monitoryng-yakosti-pochatkovoyi-osvity-uchnivski-ankety/#more-8116>
- Паниотто В. И., Максименко В. С.** Количественные методы в социологических исследованиях. Киев : Наук. думка, 1982. 271 с.
- Про** освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

- Сидорук І.** Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / І. Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169–173. URL : <http://esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/6578/1/35.pdf>
- Стоп** шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу / Український інститут дослідження екстремізму. URL : <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>
- Толстова Ю. Н.** Анализ социологических данных. Методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками. Москва : Научный мир, 2000. 352 с.
- Хадзимэ А.** Издевательства в японских школах: пути решения проблемы. URL : <https://www.nippon.com/ru/currents/d00290/>
- Цюман Т. П., Бойчук Н. І.** Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. ; Український фонд «Благополуччя дітей» Київ, 2018. 56 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/21kbos.pdf>
- Школа** очима батьків, вчителів та директорів шкіл (за результатами соціологічного опитування) / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL : <https://dif.org.ua/article/shkola-ochima-batkiv-vchiteliv-ta-direktoriv-shkil-za-rezultatami-sotsiologichnogo-opituvannya>
- Що** українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018) / Резюме дослідження; [С. Колишко, М. Паращевін, В. Яворський]; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2018. 96 с. URL : <https://dif.org.ua/uploads/pdf/19484532155c0fae449caba5.69437042.pdf>
- Ядов В. А.** Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. Москва : Омега-Л, 2007. 567 с.

ДОДАТКИ

Додаток А. Корисні посилання (навчальні й інформаційні ресурси) для батьків та освітян щодо проблеми булінгу

1. Антибулінгова програма [«Не смійся з мене»](#) у рамках проекту «Повага дією».
2. Безкоштовний та відкритий для всіх курс [«Недискримінаційний підхід в навчанні»](#) від ГО «Студена» та студії онлайн-освіти EdEra, розроблений в межах реалізації концепції Нової української школи.
3. [Булінг у школі: чому діти цькують дітей і що з цим робити](#). Поради психолога.
4. Глобальне опитування громадської думки з питань булінгу ([Україна](#) та [світ](#)).
5. [Дослідження: За що в наших школах цькують дітей](#).
6. Корисні посилання щодо теми антибулінгу. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>
7. Курс [«Протидія та попередження булінгу \(цькуванню\) в закладах освіти»](#) на платформі відкритих онлайн-курсів Prometheus.
8. Перелік найважливіших [Українських стоп-булінгових-кампаній](#).
9. [Проблема булінгу очима підлітка](#).
10. Сайт www.stopbullying.com.ua, розроблений UNICEF з метою інформування школярів, батьків і вчителів щодо булінгу, його наслідків та можливих шляхів подолання.
11. [Хто і як відповідатиме за булінг?](#) Інфорграфіка, що пояснює основні положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу».

МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ
ЦЕНТР
ОЦІНЮВАННЯ
ЯКОСТІ ОСВІТИ

ІНСТИТУТ
РОЗВИТКУ ОСВІТИ

